

Reciprociteit in het Nederlands: de geschiedenis van *elkaar* en *mekaar*

MATTHIAS HÜNING*

Abstract

Reciprocity is expressed in many different ways in the languages of the world. Dutch, like other Germanic languages, mainly uses an anaphoric reciprocal word: the reciprocal pronoun *elkaar* (< *elkander* < *elc...ander*). This article describes the emergence of *elkaar* and its (spoken) variant *mekaar* in Middle Dutch from a variety of linguistic means for the function of coding a reciprocal situation. It shows how *elkaar* is grammaticalized as an anaphoric expression and how it became the default pronoun for reciprocity in Standard Dutch from the 17th century onwards. Therefore its competitors in Middle Dutch are presented (like *die een...den andren* or *malkander*), and the development is compared to that in other Germanic languages (English and German). It is shown that this onomasiological and comparative approach is required for a comprehensive account of the development.

I Inleiding

In dit verkennende artikel zal ik het ontstaan van het reciprook pronomen *elkaar* en van zijn gesproken variant *mekaar* in het Nederlands beschrijven, een ontwikkeling die tot nu toe nauwelijks aandacht heeft gekregen in de handboeken over de geschiedenis van het Nederlands. Ik kies voor een onomasiologische benadering en zal ingaan op een aantal concurrerende middelen om dezelfde functie te vervullen: een situatie als reciprook coderen. Het zal blijken dat er in het Middelnederlands heel wat mogelijkheden waren om dit te bereiken. Uiteindelijk is er echter één van deze varianten gegrammaticaliseerd als dé manier om reciprociteit uit te drukken in het Standaardnederlands: *elkaar*. Ik zal laten zien dat deze ontwikkeling parallellen heeft in andere Germaanse talen en ik zal wijzen op de overeenkomsten en de verschillen met vooral het Engels en het Duits. Een belangrijke plaats neemt de bespreking in van de verschillende varianten en de uiteindelijke selectie van *elkaar*. Beginnen wil ik met een kort overzicht van het gebruik van het reciprook pronomen in het hedendaags Nederlands.

* Adres van de auteur: Freie Universität Berlin, Niederländische Philologie, Habelschwerdter Allee 45, 14195 Berlin, <mhuenig@zedat.fu-berlin.de>. Mijn onderzoek is geïnspireerd door de plannen van mijn collega Ekkehard König voor een groter project over typologische aspecten van reciprociteit. De eerste aanzet voor dit artikel werd gegeven door verkennend onderzoek dat ik samen met Florian Haas en Elisabeth Stark heb gedaan naar de geschiedenis van reciproke constructies in een aantal Germaanse en Romaanse talen (Haas et al. 2004). Met dank aan Hans Bennis, Cor van Bree, Gertjan Postma, een anonieme reviewer en de redactie van *Nederlandse taalkunde* voor hun zeer nuttige commentaar op een eerdere versie van het artikel.

● 2 Het reciprook pronomen in het hedendaags Standaardnederlands

Wederkerigheid of reciprociteit wordt in de talen van de wereld op zeer verschillende manieren uitgedrukt. Sommige talen, waaronder de Germaanse, hebben daarvoor speciale reciproke woorden. In het geval van het Nederlands is dat het wederkerig voornaamwoord *elkaar*. Dit pronomen codeert in het Nederlands een situatie als reciprook.

Reciprocal markers code a situation as reciprocal. The fundamental prerequisite for a reciprocal situation is the plurality of participants. [...] But plurality of participants is a necessary but not a sufficient prerequisite for the coding of a reciprocal situation. (Frajzyngier & Curl 2000:vii)

De vraag is nu wat er – behalve meer dan één participant – nog meer nodig is om een situatie reciprook te maken.

In a prototypical reciprocal situation, there are two participants that play identical pairs of roles vis-à-vis each other, e.g., agent and patient. (Lichtenberk 1994:3506)

Het gaat dus om een symmetrische relatie die gekenmerkt is door ‘role reversal’. De prototypische reciproke context is – nu in een definitie van Kemmer – een ‘event frame’ met twee participanten en twee relaties. Elke participant treedt op als initiator in een van de beide relaties en als eindpunt in de andere (Kemmer 1993:97).

(1) Jan en Marie hebben *elkaar* in Berlijn ontmoet.

In dit voorbeeld hebben we te maken met een prototypische reciproke situatie. We kunnen het gebeuren als volgt omschrijven: ‘Jan ontmoet Marie en Marie ontmoet Jan’. Over het algemeen wordt *elkaar* geanalyseerd als (gebonden) anafoor die gebruikt wordt samen met een meervoudig onderwerp dat het antecedent ervan is.¹ *Elkaar* fungeert als (kern van een) zinsdeel en in voorzetselconstituenten. De ANS (Haeseryn et al. 1997) geeft de volgende voorbeelden, waarin *elkaar* telkens een andere functie heeft:

- (2) a Johan en Pieter verdedigen *elkaar*. (lijdend voorwerp)
 b Ze schreven *elkaar* een brief. (meewerkend voorwerp)
 c Schenken jullie *elkaar* maar een borrel in. (bepaling van belang)
 d De auto’s reden achter *elkaar*. (bijwoordelijke bepaling: *achter elkaar*)

In deze voorbeelden is het antecedent telkens het syntactische onderwerp van de zin. Dat is niet altijd zo, zoals het volgende voorbeeld laat zien, waarin niet *zij*, maar *onze* het antecedent is van *elkaar*:

1 Vgl. voor de anafoor-analyse en de syntactische problemen ervan o.a. Everaert (2000) en Klooster (2001: par. 7.4).

- (3) Zij bekeken [onze foto's van *elkaar*].

Over het algemeen geldt: "Het onderwerp dat 'het dichtst bij de anafoor staat' is de bepaler van het bindingsdomein voor die anafoor" (Klooster 2001:304). De term 'onderwerp' moet men dus ruim opvatten: het gaat om een semantische relatie, waarbij het 'onderwerp' niet per se het syntactische subject hoeft te zijn.

Daarnaast komt *elkaar* ook niet-zelfstandig voor, als determinerend element in een naamwoordelijke constituent.

[De niet-zelfstandige vormen] fungeren daarin als een voorgeplaatste genitief [...]. Ze zijn te beschouwen als 'bezittelijke wederkerige voornaamwoorden': ze drukken een wederkerigheidsrelatie uit en tegelijk geven ze aan dat er een bezitsrelatie [...] bestaat tussen de zelfstandigheden aangeduid door het antecedent en de zelfstandigheden genoemd door de kern van de naamwoordelijke constituent. (Haeseryn et al. 1997:275)

Voorbeelden uit de ANS:

- (4) a Walter en Maarten aten *elkaars* boterhammen op.
b Ze schreven *elkaars* ouders een brief.
c Schenken jullie *elkaars* vriend maar een borrel in.
d De auto's reden achter *elkaars* achterlichten aan.

Het gebruik van het wederkerig voornaamwoord na voorzetsels wordt in de ANS apart behandeld en door o.a. de volgende voorbeelden geïllustreerd:

- (5) a De auto's botsten tegen *elkaar*.
b De auto's reden achter *elkaar*.

Terwijl (a) een voorbeeld is van 'zuivere wederkerigheid' (auto A botst tegen auto B en andersom) is de situatie in (b) ingewikkelder:

Als het om twee auto's gaat, rijdt de tweede *achter* de eerste, maar de eerste *vóór* de tweede. Gaat het om een groter aantal auto's, dan rijdt de laatste *achter* de voorlaatste, die ook weer *achter* een auto rijdt, enz. Er is dus in zoverre sprake van wederkerigheid, dat alle auto's op één na (de voorste) achter *een* andere auto rijden. (Haeseryn et al. 1997:276)

We hebben hier te maken met wat Kemmer (1993:100) een 'chaining situation' noemt. Dergelijke ketting-situaties vindt men trouwens niet alleen bij het gebruik van *elkaar* achter een voorzetsel. Vergelijk een zin als:

- (6) In de politiek volgen de schandalen *elkaar* in rap tempo op.

Hoewel ze niet helemaal overeenstemmen met de definitie van wederkerigheid als strict symmetrische relatie, worden deze gevallen over het algemeen toch geclassificeerd onder de noemer reciprociteit, o.a. door Kemmer:

I believe that it should be considered a minor type which deviates slightly from the reciprocal prototype. (Kemmer 1993:101)

De eis van strikte symmetrie is ook in andere gevallen niet onproblematisch. Zo is het nog maar de vraag wie in de volgende zin wie slaat:

- (7) Na een lelijke overtreding gingen de beide teams *met elkaar* op de vuist.

Om de zin waar te maken is het niet noodzakelijk dat alle spelers bij deze ruzie betrokken zijn, en het is ook niet noodzakelijk dat elke speler die betrokken is bij de ruzie geweld gebruikt tegen elke speler van het andere team. Het is voldoende wanneer subsets van de beide groepen betrokken zijn bij het gebeuren.²

Plank wijst er terecht op dat er weliswaar een enorme hoeveelheid literatuur is (geschreven vooral door formele semanticici) over de aard van de reciproke situatie, maar dat “languages themselves do not seem to be overly bothered by such subtleties” (Plank 2000). Ik zal dit aspect dan ook in wat volgt verwaarlozen en volsta hier met de constatering dat we reciprociteit het best kunnen zien als een prototypisch georganiseerde talige categorie met in het centrum de prototypische gebruikswijzen waarbij sprake is van een symmetrische relatie en daaraan gerelateerd tal van gebruikswijzen waarbij de eis van symmetrie minder strikt wordt gehanteerd.

In uitdrukkingen als *uit elkaar spatten*, *in elkaar zakken* of (*iets*) *voor elkaar krijgen* is wederkerigheid alleen nog met veel fantasie terug te vinden. Deze kunnen we alleen nog zien als idiomatiche uitdrukkingen, waarin *elkaar* niet (meer) als reciprook pronomen fungeert. In dergelijke niet-reciproke contexten is het dan ook mogelijk om *elkaar* met een enkelvoudig antecedent te combineren:

- (8) a Het verhaal hangt als los zand *aan elkaar*.
b Het verhaal zit goed *in elkaar*.

Achter voorzetsels hebben we in het Nederlands nog te maken met een verdere bijzonderheid: naast ‘voorzetsel + *elkaar*’ vinden we namelijk vaak equivalente bijwoorden op *-een*.

Naast de combinaties van de voorzetsels *aan*, *achter*, *bij*, *door*, *in*, *op* en *uit* met *elkaar*, komen ook de bijwoorden *aaneen*, *achtereen*, *bijeen*, *dooreen*, *ineen*, *opeen* en *uiteen* voor. Deze woorden zijn vaak het eerste deel van een scheidbaar werkwoord. Ze behoren dikwijls tot formele taal of tot het regionale taalgebruik (in dit laatste geval met name in Belgisch Nederlands voorkomend). (Haeseryn et al. 1997:279)

² König onderscheidt ‘weak and strong reciprocity’, waarbij dit laatste voorbeeld en ook de ‘chaining events’ voorbeelden zijn van zachte reciprociteit (König 2004).

Voorbeelden (weer uit de ANS) zijn:

- (9) a Deze woorden schrijven we meestal *aaneen*.
 b Het gezelschap kwam om acht uur *bijeen*.
 c De menigte ging *uiteen*.

Op de geschiedenis van deze bijwoorden en de concurrentie met ‘voorzetsel + *elkaar*’ ga ik in paragraaf 4.1.2 in.

De voorbeelden (b) en (c) brengen mij bij een laatste opmerking over het antecedent: dat hoeft niet per se een meervoudig substantief te zijn; de vereiste pluraliteit kan ook door een verzamelnaam worden uitgedrukt:

- (10) de klas kwam bij *elkaar*.

Naast *elkaar* kent het hedendaags Nederlands voor het reciprook pronomen de variant *mekaar*. Deze vorm komt echter bijna uitsluitend in gesproken taal voor, zoals ook blijkt uit de vergelijking van het NRC-krantencorpus van het INL met het *Corpus Gesproken Nederlands*.

	<i>elkaar(s)</i>	<i>mekaar(s)</i>
INL, krantencorpus (NRC), 27 miljoen woorden	13433 (98,7 %)	175 (1,3 %)
Corpus Gesproken Nederlands 9 miljoen woorden	2345 (73,7 %)	835 (26,3 %)

Tabel 1: *elkaar* en *mekaar* in corpora van het hedendaags Nederlands

Terwijl het *Corpus Gesproken Nederlands* in meer dan een kwart van de gebruikgevallen van een reciprook pronomen *mekaar* heeft, vinden we deze vorm in het geschreven Nederlands van *NRC Handelsblad* maar incidenteel (en dan vooral in de weergave van gesproken taal).

Op de verhouding tussen *elkaar* en *mekaar* zal in de tweede helft van dit artikel nog uitvoerig worden ingegaan. Nu zal ik eerst kijken naar de diachronie en naar het ontstaan van reciproke pronomina in het Nederlands.

● 3 Een ‘grammaticaliseringspad’ voor het Germaans?

Frans Plank geeft in een artikel over reciprociteit in de dialecten van Beieren ook een ‘thumbnail sketch’ van de ontwikkeling van reciproke constructies in de Germaanse talen. Hij constateert:

Reciprocal markers [...] are generally bipartite in Germanic: their first constituent is a quantifier [...] and their second constituent is invariably the alterity word (Plank 2000:8)

Dit geldt niet alleen voor het Engels (*each other* < quantifier *each*, alterity word *other*) en het Duits (*einander* < *ein ander*), maar ook voor het Nederlands (*elkaar* < *elk ander*). Telkens ontstaat er een gegrammaticaliseerde reciproommarkeerder. Plank illustreert de gang van zaken aan de hand van voorbeelden uit het Engels (het ontstaan van *each other* en *one another*).

De Germaanse talen hadden oorspronkelijk geen aparte reciproommarkeerder. Wederkerigheid was niet grammaticaal gecodeerd, maar “fell to the responsibility of the lexicon rather than of grammar” (Plank 2000:9). Er waren werkwoorden met inherent reciproke betekenis (*meet*, *wrestle*, *agree*) of werkwoorden met een relationele betekenis die zonder object konden worden gebruikt (*greet*). Sommige inherent reciproke werkwoorden kunnen nog steeds zonder expliciete markering van de reciprociteit worden gebruikt (vgl. bijv. Jan en Marie gaan *trouwen*), waarbij de mogelijkheden in het Engels iets ruimer lijken dan in het Nederlands:

- (11) a John and Mary *meet*.
b * Jan en Marie *ontmoeten*.

Daarnaast konden bijwoorden als *mutually* worden gebruikt om reciprociteit uit te drukken. Een syntactisch middel was de nevenschikking met ‘role reversal’ (type: *The earl hated the queen and the queen hated the earl*).

De ontwikkeling van een reciproommarkeerder begint met het gebruik van ‘quantifier’ (*one/each*) en ‘alterity word’ (*other*).

- (12) One/each earl hated (the/an) other.

Het is een bekend verschijnsel dat quantificeerders in de Germaanse talen kunnen worden verplaatst. Ze kunnen uit de NP waar ze (semantisch) deel van uit maken, naar een andere positie in de zin worden gebracht; ze kunnen ‘floaten’.

- (13) The earls one/each hated (the/an) other.
(14) The earls hated one/each (the/an) other.

Dit verschijnsel (‘quantifier floating’) staat los van reciprociteit, maar is voor de ontwikkeling van reciproke pronomina van groot belang. Door de verplaatsing van de quantificeerder werd het mogelijk dat deze ‘scope’ kreeg ook over onderwerpen die bestaan uit meer dan een element:

- (15) The earl and the queen hated one/each (the/an) other.

Wanneer kwantificeerder en ‘alterity word’ naast elkaar komen te staan is dat de uitgangssituatie voor een reanalyse als één element.

- (16) The earls hated each other.

Dat een dergelijke reanalyse heeft plaats gehad, dat de beide elementen worden opgevat als eenheid, wordt duidelijk, wanneer ze optreden achter een prepositie. Door gewone

‘quantifier floating’ kon een quantificeerder weliswaar op diverse plaatsen in een zin terecht komen, maar nooit achter een prepositie. Terwijl zinnen als (17) (a) en (b) (tenminste in principe) mogelijk waren en zijn, was (c) altijd uitgesloten:

- (17) a The earls *both* talked with the queen.
b The earls talked with the queen *both*.
c * The earls talked with *both* the queen.

Het optreden van zinnen als de volgende is dus het ‘bewijs’ voor de reanalyse van *each other* als eenheid.

- (18) The earls fought with each other.

Van hier is de stap naar een reciprook woord (of een reciprook pronomen) niet meer groot en Plank komt dan ook tot de volgende conclusie.

The clear trend in Germanic, thus, was towards an inflectionally deactivated, invariable reciprocal word (Plank 2000:15)

Hij schetst deze gang van zaken als een soort ‘grammaticaliseringsspad’ dat niet alleen voor Engels *each other* (en *one another*) geldt, maar in principe voor alle Germaanse talen. Het resultaat van de grammaticalisering is uiteindelijk altijd een anaforische reciprookmarkeerder en de verschillen tussen de hedendaagse Germaanse talen representeren verschillende stadia van dit grammaticaliseringspad.

Deze hypothese biedt een aantrekkelijke verantwoording van het ontstaan van reciproke constructies en reciproke anaforen in de Germaanse talen, vereenvoudigt echter (zoals Plank ook zelf toegeeft) de daadwerkelijke historische ontwikkeling in sterke mate en laat allerlei verschillen in de taalspecifieke ontwikkelingen achterwege.

Ik zal in de volgende paragrafen laten zien in hoeverre het geschetste grammaticaliseringspad een adequate verantwoording biedt voor de ontwikkelingen in het Nederlands. Daarvoor ga ik terug naar het Middelnederlands, waar het reciprook pronomen *elkaar* nog niet bestond. Ik zal niet alleen de geschiedenis van *elkaar* (en *mekaar*) bespreken, maar ook die van concurrerende vormen.

● 4 Concurrerende vormen

De handboeken geven geen of zeer weinig informatie over reciproke constructies in het Middelnederlands. Zo vinden we bij Van den Toorn e.a. (1997:109) de opmerking dat in het Middelnederlands „*manlic ander* ‘elkaar’ de gewone vorm” is van het wederkerig voornaamwoord, zonder dat daar verder op wordt in gegaan. Een voorbeeld van deze constructie is:

- (19) Dat si ... *manlijc andren* ... custen ende helse den hondert waerf (MNW, *Roman van Walewein* (1350))

Daarnaast bestaat er echter voor dezelfde functie in het latere Middelnederlands ook al de vorm *elc ander* die vervolgens tot *elkander/elkaar* wordt.³

- (20) Die [= Sabina] nae haers ierstens mans doot eenen eerbaren man lief hadde ende hij haer weder. In sulcker mynnen ende werdicheit dat sij *elc anderen* neemen wouden in wettachtiger echtschap. (Potter, *Bloemen der doechden*, 1475-1495)

Het ontstaan en de status van deze beide constructies zal centraal staan in paragraaf 5. Dit waren echter niet de enige mogelijkheden om reciprociteit uit te drukken en ik wil daarom nu eerst kort ingaan op een paar alternatieven die er waren in het Middelnederlands. Waar gepast zal ik ook wijzen op het gebruik ervan in het hedendaags Nederlands en op parallellen in verwante talen.

4.1 Het gebruik van bijwoorden

4.1.1 Weder en onderlinge

Eén mogelijkheid om wederkerigheid uit te drukken zien we in de eerste zin van voorbeeld (20), waar gebruik wordt gemaakt van nevenschikking met ‘role reversal’: *zij had hem lief en hij haar weder*. De reciprociteit wordt versterkt door het gebruik van het bijwoord *weder*.

Ook andere bijwoorden worden gebruikt wanneer het gaat om de weergave van reciproke situaties. Het hedendaagse *wederzijds* (dat ook al in Kiliaans *Etymologicvm tevtonicae lingvae* in de huidige betekenis voorkomt) is in het Middelnederlands nog niet prominent. Het is ontstaan uit het zelfstandig naamwoord *wederside* dat in het Middelnederlands vooral in bijwoordelijke uitdrukkingen voorkwam (bijv. *in wedersiden van* - ‘aan beide kanten van’), en volgens het *Middelnederlands Woordenboek* incidenteel ook met een reciproke betekenis (MNW 1885-1952, lemma ‘wederside’).

Vaak treft men voor het coderen van wederkerigheid het bijwoord *onderlinge* aan in het Middelnederlands:

- (21) a Si hadden te voren viande gheweest *onderlinghe* (MNW, Jan van Ruusbroeck, *Werken* 5, 222)
 b Die keyserinne ... minden, soo dedi hare, dat si nie oppenbare *onderlinge* dorsten gewagen, want si hem beide ontsaghen (MNW, *Roman van Heinric en Margriete van Limborch* XII, 1164)

3 Wanneer bewijsplaatsen niet gekenmerkt zijn als afkomstig uit een woordenboek, zijn ze gehaald uit de tekstedities van de CD-ROM *Middelnederlands* (MNL 1998) of van de DBNL (www.dbnl.nl). Deze teksten zijn toegankelijk gemaakt voor onderzoek met behulp van het concordantie-programma TextSTAT (www.niederlandistik.fu-berlin.de/textstat/).

Terwijl de betekenis van *onderlinge* in (a) kan worden omschreven als ‘van elkaar’, zouden we (b) kunnen vertalen door ‘elkaar’. Hier wordt het gebruik van *onderlinge* ook weer voorafgegaan door een nevenschikking met ‘role reversal’. Ook de betekenis ‘met elkaar’ komt vaak voor:

- (22) Die twee ghelieve leden *onderlinghe* die beste werelt (*smaakten de hoogste weelde*) ende dat scoonste lijf (*en leidden het heerlijkste leven*), (MNW, *Floris ende Blancefloer*, 3167)

Onderling kan ook in het hedendaags Nederlands nog worden gebruikt om reciprociteit uit te drukken. De betekenisparafraze is dan over het algemeen ‘onder elkaar’ of ‘met elkaar’. Van Dale geeft de volgende voorbeelden (Van Dale 2003):

- (23) a De aanwezigen mompelden *onderling*, en de meesten schudden het hoofd.
b Zij beraadslaagden reeds *onderling*, welke weg zij in zouden slaan.
c Zij waren *onderling* verdeeld.
d de uitkomsten van het onderzoek *onderling* vergelijken

Onderling kan niet alleen als bijwoord, maar ook als bijvoeglijk naamwoord worden gebruikt. Twee voorbeelden uit Van Dale:

- (24) a de denkbeelden waren op zichzelf beschouwd juist, maar het *onderling* verband ontbrak
b de *onderlinge* verhouding van de deelnemers

Hierdoor biedt *onderling* een aanvulling op de mogelijkheden die het hedendaags Nederlands kent met behulp van *elkaar* dat immers niet attributief kan worden gebruikt. Deze mogelijkheid was er – voor zover ik zie – nog niet in het Middelnederlands. Ook het *Middelnederlands woordenboek* geeft alleen bewijsplaatsen van het gebruik als bijwoord.⁴

Het is trouwens opvallend dat er geen direct equivalent is (en ook nooit was) van *onderling* in het Engels of in het Duits.⁵ In het Duits gebruikt men diverse middelen om *onderling* te vertalen. Een paar voorbeelden:

- (25) a een *onderlinge* afhankelijkheid – eine *wechselseitige* Abhängigkeit
b de *onderlinge* tegenstellingen – die *Gegensätze untereinander*
c ze zijn *onderling* verwisselbaar – sie sind *untereinander* austauschbar
d *onderling* afwijken – *voneinander* abweichen

Ik kan in het bestek van dit artikel niet verder ingaan op *onderling*. Bij mijn weten is de reciproommarkeerder *onderling* en de relatie met *elkaar* nooit goed onderzocht. Het lijkt me dat dit voor een goed begrip van de codering van reciprociteit in het hedendaags Nederlands wenselijk zou zijn. Op de rol van *onderling* bij het ontstaan van *elkaar* zal ik hieronder (in par. 5.1) wijzen.

4 Het bijwoord kwam ook wel met ‘adverbiale s’ voor (*onderlings*) en in het Middelnederlands vindt men naast *onderlinge* ook de vorm *onderlange* (EWNT 2003, WNT 1882-1998).
5 Engels *underling* en het daaraan ontleende Duitse *Unterling* worden vooral als znw. in de betekenis ‘onderdaan’ gebruikt. Een vorm *underling* in de Nederlandse betekenis komt kennelijk alleen in het Nederduits wel eens voor.

4.1.2 aeneen, achtereen, bieen, ineen, overeen, enz.

In paragraaf 2 heb ik gewezen op de mogelijkheid om de constructie ‘voorzetsel + *elkaar*’ te vervangen door een bijwoord, samengesteld uit hetzelfde voorzetsel + *een*. Historisch is deze voorstelling niet juist: het is precies andersom. Bijwoorden als *aeneen* of *ineen* zijn ouder dan het wederkerig voornaamwoord *elkaar*; ze werden in het Middelnederlands al volop gebruikt en zijn voor een deel van hun functies verdrongen door de combinatie van prepositie en *elkaar*.

In het *Middelnederlands Woordenboek* vindt men de constatering: “Voorafgegaan door voorzetsels heeft *een* de betekenis van *elkander*” (MNL 1998, MNW 1885-1952, lemma ‘een’). Het MNW geeft vervolgens voorbeelden en bewijsplaatsen voor *achtereen*, *aeneen*, *bieen*, *jegen een*, *ineen*, *na een*, *op een*, *ondereen*, *overeen*, *vaneen*, enz. Een paar citaten uit het MNW ter illustratie:

- (26) Vremde bedelaers...en sullen boven achte dagen *aeneen* niet duyren binnen der vriheit van den Brielle (MNW, *K. v. Brielle* 83, 17)
- (27) Daer bi saten daer *bieen*...vele liede (MNW, *Heelu* 8871)
- (28) Twee geslechten, die *iegen een* wilden vechten (MNW, *Velth. I*, 40, 15)

Het Duits had overigens dezelfde mogelijkheid, die voor *anein* in het *Deutsche Wörterbuch* als volgt wordt beschreven:

anein – statt des folgenden *aneinander*, wie man auch *inein*, *aufein*, *mitein*, *widerein* für *ineinander*, *aufeinander*, *miteinander*, *widereinander* sagte (Der Digitale Grimm 2004, DWB 1854-1960)

Jacob Grimm, die dit artikel nog zelf bewerkt heeft, verwijst hier ook naar het Nederlands: „nnl. ebenfalls *aeneen* und viel häufiger *aaneenbinden*, *aaneenketenen* u.s.w.” De meeste van de in het *Middelnederlands Woordenboek* genoemde bijwoorden bestaan ook in het hedendaags Nederlands nog, vooral, zoals ook Grimm al opmerkte, als eerste deel van scheidbaar samengestelde werkwoorden.

De combinatie van prepositie en *een/inein* is dus zowel in het Nederlands als ook in het Duits vrij oud. Dergelijke bijwoorden worden pas later (wanneer de reciproke pronomina zijn ontstaan) voor de duidelijk reciproke functies vaak vervangen door prepositie + *elkaar* resp. *einander*. Terwijl dat in het Duits vrij consequent gebeurt (bijwoorden als *anein* zijn absoluut verouderd), vinden we in het Nederlands ook nu nog stilistische en regionale variatie: in formeel taalgebruik en in het zuiden van het taalgebied komen de vormen met *een* vaker voor, aldus de ANS (Haeseryn et al. 1997:279). Deze laatste constatering vinden we ook bij Van der Wouden (1998:40), die bij het lemma *bijeen* schrijft “‘bij elkaar, samen’, als in Nederland, maar gebruikelijker”.⁶

⁶ We hebben hier (ook) te maken met lexicaal bepaalde voorkeuren. Woorden als *bijeenkomen* of *bijeenroepen* zijn immers ook in Nederland heel gewoon.

Dit wordt bevestigd door een blik in het *Corpus Gesproken Nederlands* (CGN 2002). De vormen op *een* worden kennelijk inderdaad in Vlaanderen relatief vaker gebruikt dan in Nederland. Er zijn echter grote verschillen tussen de afzonderlijke woorden c.q. constructies die erop duiden dat een en ander in belangrijke mate lexicaal bepaald is. *Bijeen* is kennelijk inderdaad in Vlaanderen zeer frequent: het CGN levert voor de 'Flemish regions' voor *bij elkaar* 64 treffers op en voor *bijeen* 47 treffers (= 42,3 %), voor de 'Dutch regions' is de verhouding 203 keer *bij elkaar* en 31 keer *bijeen* (= 13,2 %). Zo'n duidelijk verschil vinden we niet bij andere woorden. De verhouding tussen *uit elkaar* en *uiteen* is in de Vlaamse en de Nederlandse regio's ongeveer gelijk: *uit elkaar* komt ongeveer drie keer zo vaak voor als *uiteen*. En woorden als *aaneen* en *vaneen* worden zowel in Nederland als ook in Vlaanderen niet vaak gebruikt: het CGN levert telkens maar een of twee treffers op voor beide regio's (wat echter relatief toch op een iets frequenter gebruik in Vlaanderen duidt).

De tweede factor die door de ANS wordt genoemd: de vormen met *-een* 'behoren dikwijls tot formele taal', kan niet zo makkelijk snel worden onderzocht. De verhouding tussen de beide concurrenten 'voorzetsel + *elkaar*' en 'voorzetsel-*een*' is bij mijn weten nog geenszins uitputtend onderzocht. Ik heb de indruk dat hier veelal vaste verbindingen of toch tenminste duidelijke voorkeuren in bepaalde verbindingen in het spel zijn: *aaneenschrijven* vs. *aan elkaar knopen*, *uit elkaar gaan* vs. *uiteenvallen*, *iem. in elkaar slaan* vs. *de handen ineenslaan*, enz. De belangrijkste factor is zeker de mate van versmelting met het werkwoord: als eerste lid in een scheidbaar samengesteld werkwoord is immers alleen de vorm met *een* mogelijk. Hierbij moet echter worden opgemerkt dat de afbakening van scheidbaar samengesteld werkwoord en woordgroep zoals bekend allesbehalve duidelijk en onomstreden is.⁷ Verder onderzoek, zowel historisch als ook synchroon voor het hedendaags Nederlands, lijkt mij zeer wenselijk.

4.2 Het gebruik van het persoonlijk resp. wederkerend voornaamwoord

Zoals bekend kan in het Duits het reflexief pronomen *sich* ook reciprook worden gebruikt. Het reflexivum is in veel gevallen zelfs de ongemarkeerde vorm die echter in principe altijd kan worden vervangen door het gemarkeerde (formelere) wederkerig voornaamwoord *einander*.⁸

- (29) a Sie schauten *sich/einander* tief in die Augen.
b Sie küssten/schlügen/trafen/umarmten *sich/einander*.

Het Nederlands kent deze dubbele gebruikswijze van *zich* niet. Zoals bekend, kwam *zich* in het Middelnederlands nog uitsluitend in de meest oostelijke dialecten van het Nederlandse taalgebied voor. De gewone manier om reflexiviteit uit te drukken was het gebruik van het persoonlijk voornaamwoord. Een willekeurig voorbeeld:

7 Vgl. hiervoor bijv. de discussie in hoofdstuk 6.4 van Booi's *Morphology of Dutch* (Booi 2002).

8 Alleen achter preposities is het reflexivum niet gebruikelijk voor het aanduiden van een reciproke situatie; hier is *einander* de default en het pronomen versmelt (in de spelling) over het algemeen met het voorafgaande voorzetsel (Sie sind schon *miteinander*/*mit *sich* zur Schule gegangen). Het pronomen *sich* krijgt achter preposities een reflexieve interpretatie.

- (30) Hi sweet van anxte ...; doen sprac Sente Brandaen, dat es sine boete, dat hi *hem* wasschen moete (MNW, *Bloeml.* 2, 10, 321)

Niet *zich wassen* dus, maar *hem wassen*. Nu kon het persoonlijk voornaamwoord van de derde persoon niet alleen reflexief, maar incidenteel ook reciprook worden gebruikt, zoals het volgende voorbeeld illustreert:

- (31) Daer boven plaghen altoes te sine
 Ende in te singene vogelkine,
 [...] So soete geluut si onder *hem* maecten,
 Weltijt dat si twee daer genaecten,
 (*Floris ende Blancefloer*, 1340-1360)

De vogeltjes in de boom maakten *zoete geluiden onder hem*, ‘onder elkaar’. De object-vorm van het persoonlijk voornaamwoord heeft dus diverse functies die soms ook allemaal in één zin voorkomen:

- (32) Ende doe dat volc Jhesum sach doe wonderden si *hem* [REFL] ende gingen jegen *hem* [PERS_sgl.] ende groettene [PERS_sgl.]. ende Jhesus vragede *hem* [PERS_pl] wat si hadden gedisputert onder *hem* [RECIP]. (*Diatesseron van Stuttgart / Stuttgartsse leven van Jezus*, 1332)

Dit soort contexten biedt ook meteen een verklaring voor het feit dat de principiële mogelijkheid om reflexiviteit en reciprociteit structureel door middel van hetzelfde pronomen uit te drukken in het Nederlands niet gerealiseerd is. Het ligt immers voor de hand om op basis van zo'n bewijfsplaats te denken aan homonymie- of polysemievermijding: als een vorm te veel functies krijgt, wordt hij voor de sprekers/hoorders ondoorzichtig. Reciprook gebruik van het persoonlijk/reflexief voornaamwoord zou in deze redenering leiden tot een overbelasting: er dreigt (hinderlijke) ambiguïteit. Nu is dit type verklaring niet onomstreden: polysemie is immers eerder regel dan uitzondering. De context werkt over het algemeen voldoende disambiguerend, zodat verwarring in feite niet ontstaat en meerdere betekenissen voor dezelfde vorm in het dagelijks taalgebruik meestal onproblematisch zijn. In dit geval liggen de betekenissen echter vrij dicht bij elkaar, de nuances zijn vrij subtiel, waardoor het mij niet onwaarschijnlijk lijkt dat we hier inderdaad de reden zien voor het feit dat het persoonlijk voornaamwoord nooit systematisch reciprook is gebruikt. De taalgebruikers hadden de keuze en ze hebben liever gekozen voor andere talige middelen om reciprociteit uit te drukken.

Het is dan ook opvallend dat in de genoemde voorbeelden de reciproke interpretatie niet alleen hangt aan het pronomen. Ze wordt bevorderd (of misschien ook pas mogelijk) door de combinatie met het voorzetsel *onder* dat in zekere zin zelf al een reciprook betekenisaspect kan uitdrukken. Zo noemt het WNT als een van de vele betekenissen van *onder*:

Als voorzetsel drukt *onder* de betrekking uit van voorwerpen (personen of zaken) tot andere, *te midden van* welke zij zich bevinden of bewegen. (WNT, lemma ‘onder’)

De voor reciprociteit vereiste symmetrische relatie tussen de participanten van een gebeuren is ook aanwezig in een zin als *hij zit onder de toehoorders*.⁹ Reciproof gebruik van het persoonlijk/reflexief voornaamwoord in het Middelnederlands in contexten zonder een disambiguerend element als *onder* heb ik niet aangetroffen. Een zin als *si slaan hem* was kennelijk uitgesloten met een reciproke interpretatie ('zij slaan elkaar') vanwege de dreigende verwarring met de bestaande interpretatiemogelijkheden ('zij slaan hem', 'zij slaan zich(zelf)').

In het Duits was de situatie een andere dan in het Nederlands. Al in het Middelhoogduits was er een verschil tussen persoonlijk voornaamwoord aan de ene kant en reflexief/reciproof pronomens (*sich*) aan de andere. En de dubbele functie reflexief en reciproof wordt kennelijk niet als problematisch ervaren. Er zijn tal van talen die, net als het Duits, eenzelfde vorm (al dan niet een pronomens) gebruiken voor deze beide functies.

Reciprocal markers often develop from reflexives. In many languages, the reciprocal and the reflexive functions are marked in the same way (Lichtenberk 1994).¹⁰

Tegen de tijd dat *zich* in het Nederlands tot default werd als reflexivum (in de 17de eeuw),¹¹ was het echter al te laat: zoals we straks zullen zien had het Nederlands toen al aparte vormen voor het reciproof pronomens (*elkander* / *malkander*) en een noodzaak om het wederkerend voornaamwoord ook wederkerig te gebruiken was er niet meer.

Alleen incidenteel vinden we ook in latere eeuwen nog wel eens het gebruik van het wederkerend voornaamwoord (en dan in de vorm *zich*) in reciproke contexten, vaak weer in combinatie met *onder*.

- (33) Deze verjoeghen hunne bevelhebbers, [...] deelden 't geld *onder zich* om, en veeghden'er meê naa Vrankryk toe. (P.C. Hooft, *Nederlandse Historien*, 1642-1647)
- (34) Zij gingen afscheid nemen En drukten *zich* de hand, (R. en V. Loveling, *Ged.* 99 [ed. 1870]).

Misschien moeten deze gebruikswijzen als germanismen worden beschouwd (zoals het WNT voor de latere voorbeelden suggereert), maar ook de betekenis van het werkwoord speelt mijns inziens een rol voor dergelijke gebruiksmogelijkheden van *zich*.

- (35) Terwijl het gepraat ... moeizaam en rekkerig werd voortgezet, raakten Theo en Anna *elkander* telkens even aan en ontmoetten *zich* hun blikken, (Robbers, *Gel. Fam.* 347 [1909]).

Het lijkt mij geen toeval dat een werkwoord als *ontmoeten* (dat een inherent reciproke betekenis heeft) geen expliciete reciproofmarkeerder nodig heeft, terwijl *aanraken* dat wel heeft. *Zich ontmoeten* sluit een reflexieve interpretatie uit, de symmetrische relatie die hier wordt uitgedrukt, kan alleen reciproof worden geïnterpreteerd.

9 Gertjan Postma wees mij erop dat *onder* dit betekenisaspect ook heeft in een Middelnederlands woord als *onderslachten* 'op elkaar lijken' en natuurlijk in het hierboven al genoemde *onderling*.

10 Lichtenberk noemt als voorbeeld het Imbabura Quechua.

11 In het oosten van het taalgebied gebeurde dit al vroeger (vgl. Postma 2004).

Samenvattend kunnen we concluderen dat het gebruik van het persoonlijk voornaamwoord resp. het reflexivum in reciproke contexten in het Nederlands nooit tot de structurele mogelijkheden behoort heeft, maar altijd een marginale rol gespeeld heeft.

4.3 die een ... den andren

Een vaak voorkomende constructie om een symmetrische relatie uit te drukken is in het Middelnederlands *die een (...) den andren*, vaak ook in de clitische vorm *deen (...) dandren*, een constructie die we natuurlijk ook in het hedendaags Nederlands nog vaak gebruiken (in de vorm *de een (...) de ander*):

- (36) Wijn en eten horen bij elkaar, en bij een goede combinatie versterkt *de één de ander*.
(<http://www.fransewijn.com/smaakstijlen01.php>, 3-9-2004)

Vergelijkbaar hiermee zijn de volgende drie voorbeelden uit Jacob van Maerlants *Spiegel Historiael* waarin *die een* telkens fungeert als onderwerp en *den ander* als object (indirect object in het eerste voorbeeld, direct object in het tweede en in het derde voorbeeld wordt *ander* 'geregeerd' door een voorzetsel):

- (37) Deen hovet sliep ende dander wic;
Deen was gesont, dander ziec.
Somwile sliepen si tsamen beede;
Somwile dede *deen den anderen* lede,
- (38) Sijn here hi upten woch brochte,
Entie mersche roken begonde,
So dat *deen den anderen* en conde
Vanden roke niet gesien.
- (39) Alle gaen wi ter doot waert;
Maer dat *deen vorden andren* vaert,
Eist lanc, eist cort, traghe of snel,
Al teenen huse, dit proeven wi wel.

We zien hier dus een voorbeeld van de door Plank (2000) besproken combinatie van 'quantifier' en 'alterity word', waarbij in de voorbeelden hierboven telkens een (meervoudig) antecedent in dezelfde zin aanwezig is. *Deen den anderen* heeft een distributief collectiverende betekenis: de focus wordt gericht op de afzonderlijke leden van een collectief of een groep en er wordt iets gezegd over de symmetrische relatie die er is tussen de diverse leden van deze groep.

In het volgende voorbeeld zien we twee verschillende gebruikswijzen van de constructie:

- (40) Doe sagen die ijongren *deen op den andren*, want sine wisten nit win hi meinde.
Ende dar omme vragde *deen den andren*, wie de gene ware die dat doen soude.
(VMNW, *Diat.* 232,9-12 (*Brabant-West 1291-1300*))

Terwijl *deen* in de tweede zin weer onderwerp is, hebben we in de eerste zin te maken met ‘quantifier floating’: de quantificeerder wordt uit de NP gehaald, waar hij semantisch deel van uit maakt (men zou dit partitief kunnen lezen: *de een van de volgelingen*). Daardoor ontstaat een reciproke interpretatie: *de volgelingen keken elkaar aan*.

Instructief is ook het volgende voorbeeld:

- (41) Doen *deen den andren* heeft vernomen
Van genen kindren, liepense saen
Te gadere. ende liepen vaste slaen
Deen den andren wat si mochten.
Aldus daer gene kinder vochten.
Dat niemen wiste wat hem was;
Dus vochten gene kinder na das
Van smorgens toter etentijt
Deen opten andren sonder respijt,
So datter vele gequets ward.
(Van Marlant, *Spiegel Historiael*)

Het eerste voorkomen laat *deen* weer als onderwerp zien, waarbij het partitieve karakter van de constructie door de combinatie met *van genen kindren* expliciet wordt gemaakt. Het derde voorkomen is een duidelijk voorbeeld van anaforisch gebruik van de constructie: het antecedent is (als onderwerp) in dezelfde zin aanwezig (*gene kinder*). Dit geldt ook voor het tweede voorkomen, zoals de vorm van het werkwoord (meervoud *liepen*) laat zien. Het antecedent is *se* in *liepense* (de interpunctie is hier misleidend).

In het derde voorkomen vinden we *deen* en *den andren* van elkaar gescheiden door een prepositie. Dit komt vaak voor:

- (42) Ende [si] daden in derre wise
Deen upten anderen indie port
Meneghe scade ende grote mort.
(Van Marlant, *Spiegel Historiael*)

Wat voor zover ik zie nooit gebeurt, is dat *deen dandren* als geheel achter een voorzetsel komt te staan, type **ze zagen op deen dandren*. Dit is een aanwijzing ervoor, dat *die een (...)* *den andren* altijd een (al dan niet reciproke) constructie is gebleven en de stap naar een reciprook woord of een reciprook pronomen niet heeft genomen.

Dat is anders in het Duits waar de vorm *einander* ontstaan is uit *der eine ... den andern*, waarbij net als in de parallelle Nederlandse constructie *der eine* als onderwerp van de zin fungeert en *den andern* als voorwerp. De volle vorm is nog steeds mogelijk, maar al in het Middelhoogduits was *einander* zeer gewoon. In het *Deutsche Wörterbuch* van Jacob en Wilhelm Grimm vinden we hierover de volgende opmerkingen:

es lag nah *ein* an *andar* zu schieben und die flexion von *ander* fahren zu lassen,
mhd. gilt fast allerwärts unveränderliches *einander* [...]
die verschmelzung *einander* hatte zur folge, dasz verbum und pronomen aus dem

sg. in den pl. übergieng [...] während es im gesonderten und vollen ausdrück heiszt: *einer kennt den andern, der eine folgt dem andern*, zwingt das gleichsam den adverbialbegriff mutuo annehmende verbundene *einander* zum pl.: *sie kennen einander, folgen einander*. (Der Digitale Grimm 2004, DWB 1854-1960, lemma, *einander*)

Met preposities vinden we al in het Oudhoogduits twee mogelijkheden: de prepositie staat tussen *ein* en *ander* of ervoor. In het Middelhoogduits en daarna is de tweede optie de gewone: als *einander* als reciprookmarker wordt gebruikt, staat de prepositie ervoor. In dat geval vinden we dan ook vaak een versmelting van prepositie met *einander*. Deze eenheid wordt ook gereflecteerd in de spelling: *aneinander, miteinander, zueinander*, enz.

Ook het Engels heeft een vergelijkbare constructie: *one another*, die kan worden gezien als concurrent van *each other*. *One another* is echter duidelijk beperkter in zijn toepassingsmogelijkheden; de standaard reciprookmarker is in het Engels *each other*.¹²

Het Nederlandse *die een ... den andren* heeft parallellen niet alleen in het Duits en in het Engels, maar ook in het Fries, dat naast *elkoar* ook de vorm *inoar* kent als reciprookmarkeerder en deze laatste vorm is een direct equivalent van het Duitse *einander*. Beide vormen worden in het Fries naast elkaar gebruikt, de precieze onderlinge verhouding is mij niet duidelijk. Verder onderzoek naar de geschiedenis en de status van deze beide vormen zou interessante resultaten kunnen opleveren m.b.t. het onderzoek naar het ontstaan van reciprookmarkers in het Germaans.

Het Nederlandse *die een ... den andren* heeft bovendien parallellen in de Romaanse talen, waar een equivalente constructie zich heeft ontwikkeld tot de standaard reciprookmarkeerder, vgl. Italiaans *l'uno ... l'altro*, Frans *l'un ... l'autre* of Spaans *el uno ... el otro*.¹³ Ik zal hier niet verder ingaan op de specifieke problemen van reciprookconstructies in de Romaanse talen, maar wil er alleen op wijzen dat in de Romaanse talen een mogelijkheid tot standaard is geworden, die ook in het Nederlands bestond, maar niet op dezelfde manier is uitgebuit. En terwijl de constructie in het Duits door 'Univerbierung' (*einander*) tot reciprook pronomen is geworden, is in het Nederlands een andere constructie gegrammaticaliseerd voor deze functie, wat uiteindelijk geleid heeft tot het huidige reciproke pronomen *elkaar*.

5 Het ontstaan van *elkander/elkaar* en *malkandel/mekaar*

Het Middelnederlands kent een aantal onbepaalde voornaamwoorden die etymologisch het element (*ge*)*lijc* in de betekenis 'ieder' bevatten. Het *Middelnederlands Woordenboek* schrijft over het voornaamwoord *gelijc* het volgende:

12 "Both *one another* and *each other* can be used of two or more, but *each other* is frequently preferred when there are more than two." (Thomson & Martinet 1986:70) In het *Collins Cobuild English Language Dictionary* (1987) wordt *each other* als 'pronoun' gecategoriseerd, *one another* als 'phrase/expression'.

13 Mijn collega Romaanse talen Elisabeth Stark wees mij erop dat deze constructies echter (vooral in het Frans en in het Spaans) afhankelijk van de betekenis van het werkwoord vaak gecombineerd worden met het reflexivum: Frans *Ils se parlent* (*les uns les autres / l'un l'autre*). Spaans *Se hablan* (*los unos a los otros*) 'Ze praten met elkaar'. En een prepositie staat, zeker in het Spaans, tussen beide elementen.

GELIJC, onbepaald vnw. Van lijc, lichaam, opgevat in de bet. *persoon*; en ge- als collectief. Gelijk bet. dus *ieder lichaam*, d. i. *iedereen* doch, werd ook van zaken gebruikt. Vgl. eng. *body* in voornaamwoorden. Met afwerping van ge- heeft ook lijc de collectieve bet. *ieder* aangenomen. (MNW)

Door samenstelling met (*ge*)lijc zijn onder andere de volgende voornaamwoorden ontstaan:

- (43) a *elc* < *een(ge)lijc* < *een* + *lijc* ('elk, ieder')
- b *malc* < *mallijc/manlijc* < *manne* (2de naamval van *man*, in de betekenis 'mens') + *lijc* ('ieder van de mensen')
- c *haerlijc* < *hare* (2de naamval van het pers. voornaamwoord *si*) + *lijc* ('ieder van hen')

De voornaamwoorden *elc*, *malc* en *haerlijc* kregen dus alledrie de betekenis 'ieder'. In deze betekenis konden ze in het Middelnederlands worden gecombineerd met *ander* en in deze combinatie fungeerden ze als constructies voor de weergave van een reciproke situatie:

- (44) *Elc coes andren* van hen beden (MNW, *Ferg.* 27)
'Ieder (van hen) verkoos de andere van hen beide' > 'Ze verkozen elkaar'
- (45) *Manlijc gaf anderen* trouwe (MNW, *Roman van Moriaen.* 658)
'Ieder (van hen) gaf de ander zijn erewoord' > 'Ze gaven elkaar hun erewoord'
- (46) *Haerlijc begonde anderen* groeten, (MNW, *Lanc.* III, 20507)
'Ieder (van hen) begon de ander(en) te groeten' > 'Ze groetten elkaar'

Het voornaamwoord functioneert in deze zinnen telkens als quantificeerder (die verwijst naar twee of meer personen) en staat in de onderwerppositie. Het wordt gecombineerd met het 'alterity word' *ander* dat in deze voorbeelden als lijdend voorwerp wordt gebruikt.

Dit kan worden gezien als de uitgangssituatie waaruit in de loop van het Middelnederlands de reciproke pronomina *elkander* en *malkander* ontstaan.

De constructie *haerlijc ... ander* is voor zover ik zie niet verder gegrammaticaliseerd en het voornaamwoord *haerlijc* is kennelijk na het Middelnederlands niet meer aangetroffen (het woord is tenminste niet opgenomen in het WNT). Deze constructie wordt daarom in het vervolg buiten beschouwing gelaten.

5.1 elkander/elkaar

Het wederkerig voornaamwoord *elkaar* bestond in het Middelnederlands nog niet. Zijn voorganger, de hierboven genoemde constructie *elc ... ander*, daarentegen werd vaak gebruikt. Ik geef een paar voorbeelden, waarin *ander* telkens een andere functie heeft:

- (47) a *Elc coes andren van hen beden (Ferguut)*
 b *Ooc ghinc andren elc verslaen, (Maerlant, Rijmbijbel)*
 c *Dit gheloefde elc anderen. (Beatrijs)*
 d *Dat elc andren niet en brac, so wat hi metten monde sprac, (Jan Boendale, Jans teesteye)*
 e *Ende daer na custe elc anders mont, (Maerlant, Spiegel Historiael)*
 f *Elc sach up anders hovet echt / Also eene tonge gemaect een lecht. (Maerlant, Spiegel Historiael)*

In deze zinnen is *elc* telkens onderwerp, *ander* is in (a) en (b) direct object (accusatief) en in (c) en (d) hebben we te maken met een indirect object (datief). In de voorbeeldzinnen (e) en (f) is *anders* een vooropgeplaatste genitief.

Het 'alterity word' kan ook worden voorafgegaan door een lidwoord:

- (48) *Die ridders waren beide goede / Dapper starc stout van moede / Elc den andren oec ontsach (Ferguut)*

En vaak worden beide elementen van elkaar gescheiden door een prepositie. Twee willekeurig gekozen voorbeelden uit de 14de eeuw:

- (49) a *Herde minlic elc op andren sach (Floris ende Blancefloer)*
 b *Die clare ghebruneerden swaerden / Trocken si ende reden metten paerden / Elc up andren ende begonsten / Toghen wat si elc andren jonsten (Walewein)*
 c *ende doe dat gesproken was doe sciet elc van den andren ende elc ginc in sijn huus. (Diatesseron van Stuttgart)*

Een blik in het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* maakt duidelijk dat deze verschillende gebruikswijzen ook in de 12de/13de eeuw al frequent voorkomen (VMNW 2001).

De ANS analyseert het hedendaagse *elk(e)* als 'collectiverend onbepaald voornaamwoord' (Haeseryn et al. 1997). Het zelfstandige gebruik ervan als onderwerp is in het hedendaags Nederlands alleen nog in archaisch taalgebruik of in vaste uitdrukkingen mogelijk (*De wereld is een schouwtoneel, Elk speelt zijn rol en krijgt zijn deel*). Onzelfstandig komt het echter ook nu nog voor: als determinator en predicatief (terminologie van de ANS). Deze gebruikswijzen waren er ook in het Middelnederlands en ze liggen ten grondslag aan de ontwikkeling van *elkaar*.

In de volgende zin zien we een voorbeeld van het gebruik van *elc* als determinator:

- (50) *Hoe hem elc minsce castien sal biden andren. (Maerlant, Spiegel Historiael)*
 ('Hoe elke mens een voorbeeld moet nemen aan de anderen')

We hebben hier te maken met een collectiverende betekenis van *elc*. Die vinden we ook wanneer *elc* predicatief gebruikt wordt, alleen ligt de nadruk dan meer op de individuele leden van een groep (voorbeeld: *ze kregen elk een euro*). De ANS spreekt daarom van een 'distributief-collectiverende betekenis'. Zo'n interpretatie is ook mogelijk voor de volgende zin:

(51) *Elc andren gaven si wonden groot (Walewein)*

De parafraze zou dan zijn: ‘Ze gaven elk de andere(n) grote wonden’.
Vergelijkbaar is de volgende zin:

(52) Die baroenen onderlinghe
Slouch *elc anderen* sonderlinge.
(Maerlant, *Spiegel Historiael*)

Opvallend is echter dat het werkwoord hier congrueert met *elc*, wat erop duidt dat *elc* als (deel van het) onderwerp ervaren wordt. Dit lijkt op een soort tussenstap bij ‘quantifier floating’: eerst wordt *elc* als kern van het onderwerp uit de onderwerps-NP verplaatst naar een andere positie in de zin. In een tweede stap wordt de ‘rest-NP’ geanalyseerd als meervoudig subject, wat een aanpassing van de persoonsvorm tot gevolg heeft (enkelvoud > meervoud). Een zin als (52) staat dus qua structuur als het ware tussen (50) en (51). Semantisch hebben we hier kennelijk te maken met een soort partitief (‘elk van de baronnen’).¹⁴

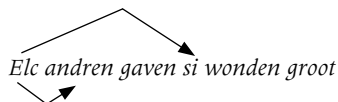
Wanneer door ‘quantifier floating’ *elc* naast *ander* komt te staan in een zin en wanneer door aanpassing van de persoonsvorm de congruentie tussen onderwerp en persoonsvorm hersteld is, dan is voldaan aan de formele voorwaarden die kunnen leiden tot reïnterpretatie van *elc ander* als reciprook woord. Neem een voorbeeld als:

(53) Daer na daden so die pine,
Dat Eugenia ende Bacille
Eens *elc anderen* seiden haren wille.
(Maerlant, *Spiegel Historiael*)

We kunnen *elc* in een dergelijke zin analyseren als ‘onbepaald persoonlijk voornaamwoord’ met ‘distributief-collectiverende betekenis’. De vraag is alleen of het moet worden betrokken op het onderwerp (hier: *Eugenia ende Bacille*) of op *ander*. In het laatste geval zou *elc* dus weer determinator zijn.

Ook voor de in (51) genoemde zin zijn er twee interpretatiemogelijkheden. In deze zin is *si* het onderwerp en de status van *elc* is in principe ambigu:

(54) Twee interpretatiemogelijkheden
(a) $Si_{(i)}$ gaven $elc_{(i)}$ anderen wonden groot

(b) Si gaven $elc_{(i)}$ $anderen_{(i)}$ wonden groot

14 In hoeverre het metrum hier een rol speelt voor het gebruik van het enkelvoud, laat ik in het midden.

Elc kan kwantificeren over het subject (a) of over het object (b). Als kwantificeerder heeft *elc* het genoemde distributieve betekeniselement, waardoor de beide interpretaties het gebeuren op verschillende manieren accentueren, zoals de parafrasen laten zien:

- (a) Ieder van hen verwondt de andere(n).
- (b) Ze verwonden ieder van de anderen.

Als we de zin daarentegen reciproof interpreteren, dan blijft deze accentuering van het gebeuren in het midden. Het gaat dan niet meer om kwantificering, maar om een voorstelling van het gebeuren als symmetrische, reciproke situatie, waarbij alle participanten op dezelfde manier betrokken zijn. De modern Nederlandse parafrase luidt dan:

- (c) Ze verwonden elkaar.

Kwantificeerder en ‘alterity word’ worden gereanalyseerd als eenheid, als één reciproof woord, dat de functie heeft van reciproof pronomens. Dat is, wat er gebeurt in het Middelnederlands.

Als we – samenvattend – de gang van zaken, zoals die door Plank (2000) geschetst is (vgl. paragraaf 3), projecteren op het Nederlands, dan zien we de volgende ontwikkeling (hier voor het gemak met modern Nederlandse voorbeelden):

- (55) a Elke ridder verwondt (de) andere(n)
- b De ridders_(i) verwonden elk_(i) (de) ander(en)
- c De ridders verwonden elk_(i) ander(en)_(i).
- d De ridders_(i) verwonden elkander_(i).

De verplaatsing van *elk* heeft tot gevolg dat het subject meervoudig wordt en verder dat de kwantificeerder *elk* en het ‘alterity word’ *ander* naast elkaar komen te staan in de zin. Hierdoor wordt een nieuwe interpretatie bevorderd, waarbij *elk* niet meer kwantificeert over het subject, maar over het object (*ander*) (vgl. (c)). De volgende stap is de herinterpretatie van *elk ander* als eenheid, als één element (zoals in (d)).

Dat zo’n herinterpretatie heeft plaats gehad, wordt duidelijk wanneer *elk ander* achter een prepositie wordt gebruikt. Dat is immers een positie, waar een kwantificeerder door floating niet op terecht komt.

- (56) a Elke ridder keek minachtend op de ander neer.
- b De ridders_(i) keken elk_(i) minachtend op de ander neer.
- c * De ridders_(i) keken minachtend op elk_(i) de ander neer.

Pas na herinterpretatie van *elk ander* als eenheid is deze positie mogelijk. In het Middelnederlands vinden we daarvan nog nauwelijks voorbeelden. Dit is alleen incidenteel (en dan voor zover ik zie ook pas vanaf de 15de eeuw) mogelijk. Een voorbeeld:

- (57) want trouwe is volmacte vrienſcap ende oec ſtantachticheit tuſſchen lieven vrien-
den. die *mit elc anderen* in ongheweysder vrienſcap leven. (Dirck Potter, *Blome der doechden*, 1475-1495)

Overigens wordt de herinterpretatie van *elc ander* als eenheid niet zelden bevorderd door de toevoeging van een ander reciprook element, zoals *onderlinge* in het volgende voorbeeld:

- (58) Doe gingen *onderlinge* die vrouwen *elke andere* steken ende houwen (Maerlant, *Spiegel Historiae*)

Hier ligt het voor de hand om *elke* als kwantificeerder bij *andere* te interpreteren met distributieve betekenis. Door het gebruik van *onderlinge* krijgt de zin als geheel echter toch een duidelijk reciproke interpretatie. Dit is geen op zichzelf staand geval – de combinatie van *elc ander* met *onderlinge* komt vaak voor in het Middelnederlands (vgl. ook voorbeeld (52) hierboven). Het lijkt erop dat het bijwoord *onderlinge* in dergelijke contexten de reciprociteit van de voorgestelde situatie extra moet beklemtonen. Het lijdt mijns inziens geen twijfel dat de combinatie van *onderlinge* met *elc ander* de reïnterpretatie van deze constructie als reciprook pronomen heeft bevorderd.

De ontwikkelingen in het Nederlands hebben een duidelijk parallel in het Engels, waar het reciproke pronomen *each other* op een zeer vergelijkbare manier ontstaan is (vgl. ook paragraaf 3). Het Engelse *each other* kent echter een paar gebruikswijzen waardoor het verschilt van het Nederlands. Zo is het gebruik van *each other* in onderwerpspositie in het Engels onder bepaalde omstandigheden toegestaan (vgl. hiervoor Bolinger 1987), terwijl dat in het Nederlands is uitgesloten:

- (59) a They didn't know what *each other* were/was talking about.
b * Ze wisten niet wat *elkaar* over praatte(n) / waarover *elkaar* praatte(n).

Ook de focussing van het reciproke pronomen is in het Nederlands niet mogelijk:

- (60) a It is *each other* that they love.
b * Het is *elkaar* waarvan ze houden / dat ze van houden.

Bovendien kunnen in het Engels, anders dan in het Nederlands, de beide elementen van *each other* nog van elkaar worden gescheiden door tussenvoeging van andere zinsdelen. Daardoor heeft het Engels de mogelijkheid een semantisch verschil uit te drukken:

- (61) a The boys *each* hit the *other*.
b The boys *each* hit the *others*.

In (a) hebben we te maken met twee jongens, in (b) met meer dan twee. Het is overigens niet uitgesloten dat we een verschil moeten maken tussen het reciprook pronomen *each other* aan de ene kant en de constructie *each ... other* aan de andere, die dan niet als lexem moet worden geïnterpreteerd. Deze zou dan corresponderen met vergelijkbare Nederlandse constructies in het Middelnederlands, die echter nu niet meer mogelijk zijn. We zien hier dus een verschil in de mate van grammaticalisering.

Rest nog de vraag hoe *elkander* zich verhoudt tot de latere vorm *elkaar*. Heeroma heeft over deze kwestie een kort artikel gepubliceerd. Hij maakt voor deze verandering twee in principe onafhankelijke klankontwikkelingen verantwoordelijk: nasalering en *d*-syncope. De laatste treedt in de geschiedenis van het Nederlands in veel woorden op. Intervocalisch wordt de *d* gesyncopeerd (*weder* > *weer*, *voeder* > *voer*, *ûder* > *uier*).¹⁵

Ik stel het mij dus zó voor, dat in de bedoelde periode [...] iedere vocaal voor *n* plus dentaal genasaleerd werd. Toen de *d*-syncope ging werken, gold deze nasaalvocaal samen met de volgende zwakke *n* als één vocaal: *ãⁿder* werd dus *ãâr*. (Heeroma 1942:220)

Op basis van de oudste hem bekende vindplaats voor *elkaar* – een Amsterdamse tekst uit het begin van de 15de eeuw – en op basis van dialectgegevens die een vergelijkbare nasalering laten zien localiseert Heeroma de bakermat van het verschijnsel “in het westen van ons taalgebied” (222). Dat de vorm *elkaar* nog lange tijd ook door de taalgebruikers als resultaat van syncopering werd gezien blijkt ook uit teksten uit latere eeuwen, waar men vaak de spelling *elkaêr* of *elkaâr* vindt (ook nog in de 19de eeuw bij bijvoorbeeld Potgieter). Terwijl we *aar* ‘ander’ nu alleen nog in *elkaar* antreffen (tenminste in de standaardtaal), kwam *aer* als samentrekking uit *ander* in het Middelnederlands ook los voor (nu nog in noordelijke dialecten en in het Fries als *oar*). De ontwikkeling van *elkander* tot *elkaar* zal dus wel onder invloed van deze verkorte vorm van *ander* hebben plaatsgehad.

Plank (2000) heeft voor de Germaanse talen een “clear trend [...] towards an inflectionally deactivated, invariable reciprocal word” geconstateerd. In het Nederlands vormt *elkander* tegen het einde van de Middelnederlandse periode steeds meer en duidelijker een eenheid, een woord. Ook de syllabificatie weerspiegelt niet meer de etymologie; de indeling in syllabes correspondeert niet meer met die in morfemen:

(62)	morfeem-grens:	elklander, elklair
	syllabe-grens:	ellkander, ellkair

Hierdoor wordt de lexicale status nog sterker. En het woord verliest bovendien zijn flexie: ook in objectpositie wordt de niet-gefleeteerde vorm *elkander/elkaar* gebruikt en niet meer *elkand(e)ren*.

Door het verlies van zijn flexie en door het verlies aan fonologische substantie ontstaat de vorm *elkaar*, een “invariable reciprocal word”, dat gezien kan worden als een voorlopig eindpunt van grammaticalisering.¹⁶

5.2 malkander/mekaar

In de inleiding van deze paragraaf heb ik beschreven hoe het voornaamwoord *malc* is ontstaan. Dit *manlijj/mallic/malc* kan in het Middelnederlands weliswaar los worden gebruikt,

¹⁵ Vgl. voor *d*-syncope Van Bree (1987:167 e.v.).

¹⁶ Dat dit een voorlopig eindpunt is, laat Plank (2000) zien aan de hand van het Beiers, waar de reciprookmarker en een voorafgaande prepositie met elkaar versmelten: zo kan *bei ànandà* (of *bei àrànandà*) ‘bei einander’ (‘bij elkaar’) worden tot *beinand*.

maar de woordenboeken wijzen erop dat het vooral in combinatie met *ander* voorkomt (vgl. vooral het MNW 1885-1952, lemma 'manlijk'). Twee voorbeelden uit de 14de eeuw, waarbij *mallic* als onderwerp fungeert en *ander* als voorwerp:

- (63) *Manlijk* gaf *anderen* trouwe (MNW, *Roman van Moriaen*. 658)
'Ieder gaf de ander zijn erewoord'
- (64) *Mallic* sloech op *andren* met sporen (MNW, *Ferguut* 5350)
'Ieder (van de twee) reed direct af op de ander'

We zien hier een ontwikkeling die erg lijkt op de hierboven gepresenteerde van *elkander*. *Mallic...ander* resp. *malc...ander* wordt door reïnterpretatie tot eenheid, tot een reciprook pronomen. In de *Roman van Walewein* (1350) komt *mallic* zowel los voor (als onderwerp):

- (65) *Mallic* proeve sine cracht, 7556

als ook in verbinding met *andren* (als voorwerp). Qua vorm vindt men heel wat variatie:

- (66) Dat si *mallinc andren* niet vertroosten moeste (*mochten*) in dat verdriet, 8323
> accusatief-obj.
Dat sie *manlijk anderen* ... custen ende helseden hondertwaerf, 8053.
> accusatief-obj.
Den troost die si gheven *mallic andren* in dit miskief, 9110.
> datief-obj.

Niet alleen in de *Walewein*, ook in andere teksten uit de 14de en het begin van de 15de eeuw lijkt *manlijk/mallic andren* al een eenheid te vormen, die in het hedendaags Nederlands kan/moet worden weergegeven met *elkaar*.

- (67) Alle die ghene diese saghen
Begonsten *mallijc anderen* vragen
Wie es dese vrowe wie es haer name
(*Ferguut* (ca. 1350))
- (68) Wi moghen *mallic anderen* ons verdriet claghen (*Esmoreit* 630 (1410))
- (69) Hoe si *mallic anderen* sere custen (*De borchgravinne van Vergi* 506 (1410))

Naast *manlijk* en *mallic* treedt ook de vorm *malc* vaak op als eerste lid van de constructie. Het *Middelnederlandsch Woordenboek* geeft tal van voorbeelden en concludeert:

Uit deze herhaalde samenvoeging van *malc* en *ander* is het als eene eenheid opgevatte *malcander* ontstaan, waarin *malc* niet meer het ondw. van den zin is, maar evenals ndl. *elkander* met het ww. in eene nadere verbinding treedt, en als 3de of 4de nv. daarbij of bij een voorz., of als 2de bij een znw., dienst doet. (MNL 1998, MNW 1885-1952, lemma 'malc')

Van dit *malcander* vinden we in het (latere) Middelnederlands voorbeelden, waarbij het woord diverse vormen vertoont:

- (70) Truwelicken *malckanderen* helpen, (MNW, *Nijh.* 4, 451. (1423–1473))
- (71) (Dat) huys mitten erve, liggende ende staende besiden *malcander*, (MNW, *Zijlkl.* 154 (a. 1464))
- (72) Soo wie dat schuddinge ofte steckinge begeren mit den anderen tusschen den huysen, sullen sulcx mit *mancanderen* to halve scudden ofte stecken (MNW, *Fri. Stadr.* 239, 79. (ca. 1535))
- (73) a Dat L. ende ... zijn moedere *mencanderen* an den halze vloghen (MNW, *Despars* 1, 35)
 b *Mencanderen* kussende ende omhelsende (36)
 c Wy zullen hier by *mencanderen* blijven (41)
 (geschreven 1562 tot 1592, Zuidnederlands, Westvlaams gekleurd)

Voor zover ik zie, is *malkander* dus al vóór *elkander* tot eenheid geworden. De zojuist aangehaalde voorbeelden laten zien dat *malkander* ook achter een prepositie kan worden gebruikt (vgl. 71, 72, 73c), de plaats waar alleen een reciproommarkeerder kan staan die al woordstatus heeft.

Elkander en *malkander* zijn dus beide in het Middelnederlands ontstaan als pronominaale aanduidingen voor de codering van reciproke situaties. De hierboven al aangehaalde constatering in Van den Toorn et al. (1997:109) dat in het Middelnederlands “*manlic ander* ‘elkaar’ de gewone vorm” is van het wederkerig voornaamwoord, is dus in deze vorm kennelijk niet helemaal juist. Het is maar een deel van de waarheid, ook al heb ik de indruk dat *malkander* inderdaad iets vroeger woordstatus heeft verkregen en ook iets vaker wordt gebruikt. Om dit hard te kunnen maken zou echter grondig corpusonderzoek nodig zijn.

Naast de genoemde vormen vinden we (later?) ook *melcander*:

- (74) Alle die ghene die binnen onsse stadt woonen, die zullen nergens anders op *melcanderen* claghen, (MNW, *Fri. Stadr.* 21, 37. (geschreven 1659))

Bij Bredero (1585-1618) vinden we ook al diverse vormen naast elkaar: *elckander*, *elckaer*, *elckaar*, *elkaar*, *malcander*, *malkanderen* en ook *melkaar*. Deze laatste vorm lijkt hij vooral te gebruiken wanneer het hem erom gaat gesproken taal weer te geven. Voorbeelden:

- (75) En sulcke potterijtjes die metense *melkaar* met schepels toe.
 (Bredero, *Spaanse Brabander*)
- (76) Myn sinnen zynt niet eens, maar kib’len met *melkaar*,
 Den een die wil het een, den ander wil het aer
 (Bredero, *Moortje*)

- (77) [...] Wel, jy kuntet uyt legghen,
Swijgen best! wy kenne *melkaar* geen eer opsegghen.
(Bredero, *Moortje*)

Het zal duidelijk zijn dat dergelijke vormen de voorgangers zijn van het hedendaagse *mekaar* dat vooral in gesproken taal ook in het hedendaags Nederlands frequent voorkomt.

Voor het ontstaan van *-aar* uit *-ander* zullen dezelfde factoren van belang zijn als de hierboven bij *elkaar* genoemde. In hoeverre de vormen *melcander/melkaar/mekaar* (met een *sjwa* dus in plaats van een *a*) teruggaan op fonologische processen en/of op een contaminatie van *malkander/malkaar* met *elkander/elkaar* is (voor mij) niet duidelijk. Ik laat dat daarom hier in het midden

● 6 *elkander* vs. *malkander*

Potter gebruikt in zijn *Blome der doechden*, zoals we hierboven in voorbeeld (57) hebben kunnen zien, *elc ander* als pronomen achter een prepositie. Veel frequenter komt bij hem echter *malcander* voor in deze functie. In het volgende citaat vinden we ze allebei:

- (78) Die derde heit properlijc in latijn incestus dat is als hoerre twee *bij malcanderen* sijn die *elk anderen* bestaan in maechscap. (Dirck Potter, *Blome der doechden*, 1475-1495)

Terwijl *malcander* hier duidelijk pronominale status heeft en dient om de participanten als collectief voor te stellen, wordt *elk anderen* gebruikt met een meer distributieve betekenis om de participanten te individualiseren.

Ook in *Der Minnen Loep* (1470-1490) heeft Potter een duidelijke voorkeur voor *malcander* (en *malcanderen*) dat 36 keer voorkomt. Een vorm als *elkander* vinden we daar niet. Wel gebruikt hij *elc(k) ander*, waarbij *elc* dan over het algemeen onderwerp is, zoals hier:

- (79) Dese twee waren so ghesint,
Dat *elc anderen* heeft ghemint
Mit ziele ende mitter ganser doecht.

Als reciprook pronomen wordt *elc ander* door Potter alleen incidenteel gebruikt. In *Der Minnen Loep* vindt men maar drie voorbeelden, waaronder het volgende:

- (80) Als sy dan op enighen dach
Comen *elc anderen* te ghemoete [...] ¹⁷

Iets vergelijkbaars geldt ook voor de Vlaming Karel van Mander, waar de voorkeur voor *malcander* echter nog groter is. In zijn *Schilder-boeck* (1604) vindt men maar drie bewijspplaatsen voor *elc(k)ander* (daarnaast weinig voorbeelden van *elck den ander(en)*), maar meer

¹⁷ Zelfs dit gebruik representeert in strikte zin nog een tussenstadium omdat men *elc* (semantisch) ook als kwantificeerder bij *sy* zou kunnen opvatten.

dan honderd bewijspplaatsen voor *malkander*, dat voor Van Mander kennelijk tot ‘default’-reciprookmarkeerder was geworden.

Andere auteurs gebruiken *malkander* en *elkander* door elkaar, zonder dat men een verschil in functie zou kunnen constateren. Zo vindt men bij Joost van den Vondel (1587-1679) zowel *elkander* als *malkander*. In zijn *Dramatisch werk* komt *elkander* (met diverse flexie-vormen en spellingvarianten, waaronder één keer ook al *elckaer*) in totaal 50 keer voor, *malkander* (eveneens in diverse vormen) 58 keer (vgl. hiervoor Salemans et al. 1990).

Interessant is nu dat er een verschuiving in het gebruik van de beide pronomina kan worden geconstateerd.¹⁸ Als men kijkt naar de datering van de toneelstukken, dan ziet men dat Vondel tot en met zijn stuk *Peter en Pauwels* (1641) bijna uitsluitend *malkander* gebruikt.¹⁹ In de andere drie stukken uit de jaren ‘40 van de 17de eeuw (*Maria Stuart*, *Leeuwendalers*, *Salomon*) komen *elkander* en *malkander* naast elkaar voor. Vanaf 1654 (*Lucifer*) gebruikt Vondel alleen nog *elkander*.

Vondel, toneelstukken	<i>malkander</i>	<i>elkander</i>
tot en met 1641 (12 stukken)	48	2
1642 tot 1648 (3 stukken)	10	9
vanaf 1650 (12 stukken)	0	39

Tabel 2: *Malkander en elkander in het Dramatisch Werk van Vondel (volgens Salemans et al. 1990)*²⁰

Deze cijfers wijzen erop dat er in de loop van de 17de eeuw, de eeuw van de standaardisatie van het Nederlands, een verschuiving ten gunste van *elkander* heeft plaats gehad. Het is nog maar de vraag of deze verandering in Vondels taalgebruik een gevolg is geweest van standaardisatie (aanpassing aan een norm die in de eerste helft van de 17de eeuw gestalte heeft gekregen) of een act van taalnormering (en dus een bewuste keuze van Vondel). We weten immers dat Vondel heel goed lette op zijn taalgebruik, dat hij ernaar streefde het Nederlands ‘op te bouwen’ tot een bovengewestelijke eenheidstaal en dat hij in dit opzicht een belangrijke voorbeeldfunctie had (vgl. hiervoor o.a. Van der Sijs 2004:588 e.v.).

Later zien we bij auteurs uit de noordelijke Nederlanden vooral de vorm *elkander* en vervolgens ook *elkaar*. Niet alle auteurs zijn echter even consequent als Vondel; vaak vinden we *malkander* en *elkander* ook in latere eeuwen nog naast elkaar, waarbij *elkander* in de loop der tijd steeds meer terrein wint in geschreven Nederlands en later zelf wordt verdrongen door *elkaar*. Een paar voorbeelden verduidelijken deze gang van zaken.

Om te beginnen kunnen we wijzen op de taalkundige Lambert ten Kate die in zijn *Aenleiding* beide vormen (*elkander* en *malkander*) zonder verder commentaar als (kennelijk) gelijkwaardige varianten van het wederkerig voornaamwoord noemt (Ten Kate 1723: dl. 1, p. 493). Ook Betje Wolff en Aagje Deken gebruiken in hun *Historie van den heer Willem Leevend* (8 dln., 1784-1785) nog beide vormen: *elkander* (320 keer) en *malkander* (25 keer, waarvan 6 keer in de vorm *mekaar*).

¹⁸ Met dank aan mijn collega en Vondel-specialist Jan Konst die mij op het idee bracht te zoeken naar deze verschuiving.

¹⁹ *Elkander* komt maar twee keer voor: een keer in *Hierusalem* verwoest (1620) en een keer in *Palamedes* (1625).

²⁰ De diverse flexievormen en spellingvarianten zijn hier samengenomen.

In de 19de eeuw gebruikt E.J. Potgieter (*Proza* 1837-1845) geen *malkander* meer, we vinden bij hem vooral de vorm *elkander* en daarnaast incidenteel *elkaar* (ook in de spelling *elkaâr* of *elkaêr*). Multatuli gebruikt in zijn *Ideeën* (1862-1877) 117 keer *elkaar* en 106 keer *elkander* (waarvan eenmaal *elkanders*). In de *Max Havelaar* (1860) vinden we 12 keer *elkaar* en 21 keer *elkander*. *Malkander* komt bij Multatuli niet voor, maar in de *Ideeën* treffen we wel drie keer *mekaar* aan, waarbij duidelijk is dat het telkens gaat om de weergave van gesproken taal. Een voorbeeld ter illustratie:

- (81) Ja, juffre Mabbel, i-ken 'n heel fers f'n buite, en dâ-ken-i opseche *achtermekaar*. En ook ken-i al de werrikwoorden f'n 't vrouwelik cheslacht.

Couperus gebruikt in zijn vier *Boeken der kleine zielen* (1901-03) in totaal 392 keer *elkaar* (daarvan 2 keer als genitiefvorm *elkaars*); *elkander* komt 62 keer voor (daarvan 8 keer *elkanders*). Een vorm *malkander* of *mekaar* (of een andere variant) vinden we bij Couperus niet.²¹

Vanaf de 19de eeuw is er in het noordelijke (geschreven) Standaardnederlands kennelijk geen sprake meer van concurrentie tussen *malkander* en *elkander*, maar alleen nog tussen *elkander* en *elkaar*. In het zuiden van het Nederlandse taalgebied daarentegen vindt men ook in de 19de eeuw en aan het begin van de twintigste eeuw in de geschreven taal nog geregeld *malkander* (of een variant daarvan). Een voorbeeld uit het WNT:

- (82) Ze zaten daar nu te liegen, ze wisten het van *malkaar*, het stond te zien op hun wezen en toch gebaarden zij *malkaar* gemeenstig te gelooven. (St. Streuvels, *Minnehandel* 2, 271 (1904))

In *De vlaschaard* van Stijn Streuvels vinden we de verschillende vormen naast elkaar:

<i>elkander</i>	10	<i>malkander</i>	8
<i>elkanders</i>	2	<i>malkanders</i>	1
<i>elkaar</i>	33	<i>malkaar</i>	12
<i>elkaars</i>	1		

Tabel 3: *Malkander en elkander in Streuvels' De vlaschaard (1907)*

De zojuist gepresenteerde gegevens kunnen worden gezien als een duidelijke indicatie dat *malkander* (met zijn diverse varianten) in de 15de en de 16de eeuw door veel auteurs als default reciprook pronomen gebruikt werd. De overgang naar de huidige standaard *elkander/elkaar* moet hebben plaats gehad in de loop van de 17de eeuw, in het kader van het ontstaan van een Nederlandse standaardtaal.

Terwijl de verdringing van *malkander/mekaar* door *elkander/elkaar* in het geschreven Nederlands in het noorden in de 19de eeuw een feit was (behalve bij de weergave van gesproken taal), zien we in teksten die afkomstig zijn uit het zuidelijke deel van het taal-

²¹ Er werd in dit geval geen DBNL-editie gebruikt, maar de versie van het Coster-project (<http://cf.hum.uva.nl/dsp/ljc/couperus/>).

gebied tot op de dag van vandaag variatie. Van der Wouden geeft in zijn *Klein woordenboek van Vlaamse taal- en andere eigenaardigheden* een paar voorbeelden, waaronder deze:

- (83) a Hun wegen zullen *mekaar* vaker kruisen (*Het Laatste Nieuws*)
 b Veel mensen bij *mekaar* (*Het Belang van Limburg*)

Van der Wouden merkt hierbij op dat *mekaar* in België hetzelfde betekent en op dezelfde manier wordt gebruikt “als in Nederland, maar daar vind je het woord zelden of nooit in geschreven teksten, behalve als ze van prof. Paardekooper zijn” (Van der Wouden 1998:88). Deze tendens wordt bevestigd door een blik op Internet. Op 30-8-2004 heb ik via *Google* gezocht in webpagina’s met domeinnamen op ‘.be’ en ‘.nl’, geschreven in het Nederlands.

Google	domein: ‘.be’		domein: ‘.nl’	
	gevonden pagina’s	percentage	gevonden pagina’s	percentage
elkaar	290000	88,33 %	1080000	97,17 %
mekaar	38300	11,67 %	31400	2,83 %

Tabel 4: Regionale verschillen voor *mekaar* (Google resultaten)

Geschreven Nederlands uit België vertoont dus inderdaad een hoger *mekaar*-percentage dan dat uit Nederland.

Tot nu toe heb ik me vooral gericht op het geschreven Nederlands en het hierboven geschetste scenario geldt dan ook alleen voor het geschreven Nederlands. In de gesproken taal liggen de zaken anders. Tot op de dag van vandaag is *mekaar* in het gesproken Nederlands prominent aanwezig (vgl. tabel 1 in paragraaf 2), waarbij het zuiden van het Nederlandse taalgebied nog meer gebruik maakt van deze vorm dan het noorden. Dit kunnen we onder andere concluderen uit de gegevens van het *Corpus Gesproken Nederlands* (CGN), wanneer we de zoekopdrachten beperken tot die teksten die eenduidig kunnen worden gelocaliseerd in een bepaalde regio binnen het taalgebied.

CGN-lemma	CGN-‘Dutch Regions’	CGN-‘Flemish Regions’
<i>elkaar</i>	957 (82,43 %)	538 (55,81 %)
<i>mekaar</i>	204 (17,57 %)	426 (44,19 %)

Tabel 5: Regionale verschillen voor *mekaar* in het Corpus Gesproken Nederlands

In het CGN vinden we gesproken Standaardnederlands. Als we nu kijken naar de dialecten van het Nederlands, dan schuift het beeld nog meer op in de richting van *mekaar*. In de dialecten is dat namelijk verreweg de meest voorkomende vorm van het reciprook pronomen en ook de vorm met de grootste regionale spreiding.

De taalkaart ‘reciprook pronomen’ uit de *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (SAND; Barbiers e.a. (2005)) laat zien dat de dialecten veel variatie kennen: naast het in het hele taalgebied overheersende *mekaar* vindt men in een zin als *Marie en Piet wijzen naar elkaar* vrij frequent de vorm *een* (vooral in het Zuidoosten van het taalgebied) en *mekander*

(vooral in het zuiden).²² Ook vormen als *eenander* of *deendander* die teruggaan op hierboven (in par. 4.3) besproken Middelnederlandse constructies, komen voor. *Elkaar* en *elkander* moeten het in de dialecten duidelijk afleggen tegen *mekaar/mekander*. Ook in Holland vinden we vooral *mekaar*, alleen rond Amsterdam is het reciprook pronomen kennelijk *elkaar/elkander*.

In de geschreven taal gebruikte men in de 16de eeuw, toen het standaardisatieproces nog aan het begin stond, die vorm die in de dialecten de meest voorkomende was. En dat was kennelijk ook toen *malkander/mekaar*. De dialectgegevens steunen de suggestie dat *elkander/elkaar* vervolgens door het standaardisatieproces tot reciprook pronomen van het ABN is geworden, al is het nog geenszins duidelijk hoe dat precies gegaan is. We weten dat de Nederlandse eenheidstaal ontstaan is op basis van het Hollands dialect en wel vooral het Hollands uit Amsterdam. En dat is de regio, waar *elkander/elkaar* tegenwoordig de dialectvorm van het reciprookpronomen is. Nu is het nog maar de vraag of dat ook al het geval was in de 16de eeuw. Zo ja, dan ligt het voor de hand om ervan uit te gaan dat de Hollandse vorm tot standaard is geworden. Het is echter ook denkbaar dat het gebruik van *elkander/elkaar* in de regio Amsterdam niet oorspronkelijk was, maar – andersom – een gevolg is van standaardisatie. Het dialect dat het dichtst bij de standaardtaal stond/staat zou dan de standaardtaalvorm hebben overgenomen. Een indicatie in deze richting vinden we in het gebruik van het reflexief pronomen in de Nederlandse dialecten. De SAND-kaart laat zien dat de vorm *zich(zelf)* voorkomt langs de oostrand van Nederland en in Holland en de regio Amsterdam. Nu is het in dit geval uitgesloten dat *zich* oorspronkelijk Amsterdams was, het pronomen is in de standaardtaal overgenomen uit de oostelijke dialecten (onder invloed van het Duits). Er zijn dus aanwijzingen dat het gebruik van zowel *zich(zelf)* als ook *elkander/elkaar* in de regio Amsterdam weliswaar verband houdt met het standaardisatieproces, maar eerder moet worden geïnterpreteerd als een gevolg van dat proces.²³ Als dit juist is, dan blijft het echter onduidelijk waarom en hoe de vorm *elkander/elkaar* tot norm is geworden in het Nederlands (en niet *malkander/mekaar*). Mogelijk moet de oorzaak daarvoor worden gezocht in het verschil in doorzichtigheid van beide vormen. Terwijl in *elkander* de samenstellende delen duidelijk herkenbaar zijn, is dit bij *malkander* ook in de 17de eeuw al niet meer zonder meer het geval omdat het voornaamwoord *malk* in de loop van de Middeleeuwen in onbruik raakte.

De dialectgegevens zijn ook in een ander opzicht instructief: ze bieden een mogelijke verklaring voor het feit dat *mekaar* in het zuiden nog steeds vaker wordt geschreven dan in het noorden. De afstand tussen gesproken taal en geschreven standaardtaal is in het zuiden in veel opzichten relatief groot en met betrekking tot het reciprook pronomen kan worden geconstateerd dat het standaardtalige *elkaar* in het zuiden kennelijk als vreemde vorm wordt ervaren die in de zuidelijke dialecten niet of nauwelijks voorkomt. Het ligt voor de hand om ervan uit te gaan dat de in het zuiden overheersende dialectvormen

22 Het hoge percentage van *een* op deze taalkaart hangt overigens samen met de voorbeeldzin die de informanten moesten vertalen (*Jan en Marie wijzen naar elkaar*). Wanneer het reciprook pronomen niet achter een prepositie had gestaan, zou de vorm *een* vrijwel zeker veel minder prominent zijn op de kaart (of zelfs afwezig).

23 Met dank aan Hans Bennis die mij op deze parallel wees. Vgl. in dit verband ook Bennis (2005).

mekaar en *mekander(e)* (deze laatste vorm vinden we in veel Belgische dialecten) doordringen in de gesproken ‘tussentaal’ en dat ze ook de schrijftaal beïnvloeden.²⁴

Dat *malkander/mekaar* in de 16de en 17de eeuw het reciprook pronomen was voor de meerderheid van de Nederlanders blijkt trouwens ook uit het feit dat het deze vorm is die in het Afrikaans tot reciprook pronomen is geworden. Zoals bekend, begint de geschiedenis van het Afrikaans in 1652, met de komst van de Nederlanders naar Zuid-Afrika. In die tijd was kennelijk *malkander* (met zijn diverse vormvarianten) de overheersende vorm in de dialecten van de kolonisten. Een reciprookmarker *elkander/elkaar* bestaat dan ook niet in het Afrikaans, het reciprook pronomen is *mekaar*, zoals in een zin als:

(84) Ons het *mekaar* leer ken in Pretoria.

Ook een andere verandering in het pronominale systeem van het Nederlands is niet overgenomen: het Afrikaans heeft geen apart reflexiefpronomen voor de derde persoon. De vorm *zich* die door het standaardisatieproces in de 17de eeuw is geselecteerd als reflexiefpronomen voor het Nederlands, is niet overgenomen in het Afrikaans dat nog steeds (net als het Middelnederlands) de persoonlijke voornaamwoorden voor deze functie gebruikt.²⁵

7 Besluit

Net als andere Germaanse talen heeft het Standaardnederlands een reciprook pronomen: *elkaar*. Het Middelnederlands had zo’n pronomen nog niet, maar kende een aantal andere mogelijkheden om wederkerigheid uit te drukken: door middel van de betekenis van het werkwoord, met behulp van bijwoorden als *onderlinge*, met samenstellingen van ‘voorzetsel + *een*’ (*bieen* enz.), door middel van constructies als *die een ... den andren* of *haerlic ... ander, manlic ... ander* en *elc ... ander*. Sommige van deze mogelijkheden zijn er nog steeds (zoals het bijwoord *onderling*), andere – zoals de genoemde reciproke constructies – zijn er niet meer in de standaardtaal.

Ik heb in dit artikel laten zien dat (en waarom) er in het Nederlands niet gekozen is voor de ‘Duitse manier’: het gebruik van het reflexivum ook voor reciprociteit. Ook de ‘Romaanse weg’, standaardisering van *die een ... den andren* (die we ook vinden in het Duitse *einander*) is in het Nederlands niet bewandeld. De sprekers/schrijvers van het Nederlands hebben uiteindelijk gekozen voor de oplossing die ook in het Engels tot standaard is geworden: *elc ander* > *elkaar* (Engels *each other*).

In de loop van de Middelnederlandse periode zijn de beide constructies *manlic ... ander* en *elc ... ander* gereanalyseerd als reciproke woorden die vervolgens anaforisch konden

²⁴ Zoeken naar de vorm *mekander* levert bij Google zo’n duizend treffers op (beperking op domeinnamen die eindigen op ‘.be’). Een voorbeeld uit een forum over echtscheiding: “Als ge op *mekanders* kop zijt uitgekeken werk dat dan rechtstreeks op *mekander* uit en niet via (grotendeels onschuldige) tussenpersonen, meestal de kinderen.”

²⁵ Vgl. voor het Afrikaans vooral de grammatica van Donaldson en het overzicht van Edith Raidt (Donaldson 1993, Raidt 1983).

worden gebruikt als pronomina om reciprociteit uit te drukken: zo ontstonden naast elkaar *malc ander* (*malkander*) en *elc ander* (*elkander*). De concurrentie tussen *malkander* en *elkander* heeft vervolgens een paar eeuwen bestaan. Voor een precieze datering van het ontstaan van deze pronomina en voor nauwkeurige gegevens over de precieze verhouding tussen de beide vormen door de eeuwen heen zou een grootschalig corpusonderzoek nodig (en wenselijk) zijn.

Het verkennende onderzoek waarvan ik hier verslag doe, suggereert de volgende gang van zaken: *malkander* lijkt de oudere van de beide vormen te zijn; *elkander* is pas later (tegen het einde van de Middelnederlandse periode) gegrammaticaliseerd als pronomina. Er zijn tal van indicaties dat *malkander* in de 16de eeuw tot default reciprook pronomina was geworden, zowel in de gesproken taal van vooral de zuidelijke regio's van Nederland en België als ook in het geschreven Nederlands van veel auteurs. In dit laatste kwam in de loop van de 17de eeuw verandering. In het kader van het standaardisatieproces is de (Hollandse?) vorm *elkander* geselecteerd als wederkerig voornaamwoord voor het zich ontwikkelende Standaardnederlands. Een mogelijke factor voor de selectie van *elkander* is waarschijnlijk de formeel-semantiche doorzichtigheid van deze vorm. *Malkander* was door het verdwijnen van het kwantificerende element *malk* niet (meer) doorzichtig, *elkander* daarentegen was dat wel.

Gezaghebbende auteurs als Vondel lijken bij dit selectieproces een rol te hebben gespeeld. *Elkander/elkaar* heeft vanaf de 17de eeuw steeds meer terrein kunnen winnen in de geschreven standaardtaal. Toch heeft het nog tot in de vorige eeuw geduurd, voordat *elkaar* zich had ontwikkeld tot de dominante standaardtaalvorm die het nu is.

In de gesproken taal is *malkander* echter (vooral in de vorm *mekaar*) blijven bestaan. In de dialecten van het Nederlands is het nog steeds de overheersende vorm en ook in de gesproken variant van de standaardtaal neemt *mekaar* nog steeds een belangrijke plaats in naast *elkaar*, waarbij rekening moet worden gehouden met een regionale factor: in het zuiden van het taalgebied is de positie van *mekaar* zowel in de gesproken als ook in de geschreven taal sterker dan in het noorden.

Plank (2000) heeft een ontwikkelingspad uitgestippeld voor de Germaanse talen waarmee hij probeert de gemeenschappelijke kenmerken van de grammaticalisering van reciproke pronomina in de diverse Germaanse talen te verantwoorden. Het blijkt dat het ontstaan van *elkaar* zonder meer past in dit scenario: gebruik van 'quantifier' en 'alterity word', 'quantifier floating' en reïnterpretatie als reciprook woord – om nog een keer een aantal trefwoorden te noemen – zijn ook voor het ontstaan van *elkander/elkaar* centrale begrippen.

De grammaticalisering van *elkaar* verloopt echter geenszins rechtlijnig en er zijn eeuwenlang concurrerende vormen en tal van varianten. De hier geschetste ontwikkelingen maken duidelijk dat een enigszins volledig en adequaat beeld pas kan ontstaan als we bij het onderzoek naar de grammaticalisering van het standaardtalige reciprook pronomina *elkaar* ook rekening houden met deze concurrenten en varianten. Vooral de parallelle ontwikkeling van *malkander/mekaar* is van belang voor een goed begrip van reciprociteit in het Nederlands.

● Bibliografie

- Barbiers, S., H. Bennis, G. De Vogelaer, M. Devos & M. van der Ham (2005).** *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten*. Deel 1: *Pronomina, Congruentie en Vooropplaatsing*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bennis, H. (2005).** *Een Duitse expansie*. Manuscript, te verschijnen in TNTL.
- Bolinger, D.D. (1987)** *Each other and its friends*. In: D. Bolinger, J. Gundel & S. Cushing (eds.), *Another Indiana University Linguistics Club twentieth anniversary volume*. Bloomington/Indiana: Indiana University Linguistics Club, 1-36.
- Booij, G. (2002).** *The morphology of Dutch*. Oxford: Oxford University Press.
- Bree, C. van (1987).** *Historische grammatica van het Nederlands*. Dordrecht: Foris Publications.
- Bußmann, H. (1990).** *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- Cate, A.P. ten, H.G. Lodder & A. Kootte (1998).** *Deutsche Grammatik. Eine kontrastiv deutsch-niederländische Beschreibung für den Zweitsprachenerwerb*. Bussum: Coutinho.
- CGN (2002).** *Corpus Gesproken Nederlands*. Release 5, April 2002. Den Haag: Nederlandse Taalunie.
- Van Dale (2003).** *Groot woordenboek der Nederlandse taal op cd-rom*. Versie 1.3, op basis van de dertiende uitgave. Utrecht, Antwerpen: Van Dale Lexicografie.
- Der Digitale Grimm (2004).** *Deutsches Wörterbuch. Elektronische Ausgabe der Erstbearbeitung von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*. Frankfurt am Main: Zweitausendeins.
- Donaldson, B. (1993).** *A grammar of Afrikaans*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- DWB (1854-1960).** *Deutsches Wörterbuch*. Von Jakob und Wilhelm Grimm. Leipzig.
- Everaert, M. (2000).** Types of anaphoric expressions: Reflexives and reciprocals. In: Z. Frajzyngier & T.S. Curl (red.), *Reciprocals. Forms and functions*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, 63-83.
- EWNT (2003).** *Woordenboek der Nederlandsche Taal op cd-rom*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Frajzyngier, Z. & T.S. Curl (2000).** Introduction. In: Z. Frajzyngier & T.S. Curl (red.), *Reciprocals. Forms and functions*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, vii-xi.
- Haas, F., M. Hüning & E. Stark (2004).** *Zur Entwicklung der Reziprokkonstruktionen in germanischen und romanischen Sprachen*. Voordracht, FU Berlin, 02-07-2004.
- Haeseryn, W., K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij & M.C. van den Toorn (1997).** *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Tweede, geheel herziene druk. 2 banden. Groningen/Deurne: Martinus Nijhoff uitgevers/Wolters Plantyn. <<http://www.kun.nl/e-ans/>>.
- Heeroma, K. (1942).** Elkaar. *De nieuwe taalgids* 36, 218-222.
- Kate Hermansz., L. ten (1723).** *Aenleiding tot de kennis van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*. Facsimile-editie (2001), uitgegeven door J. Noordegraaf en M. van der Wal. 2 delen. Alphen aan den Rijn: Canaletto/Repro-Holland.
- Kemmer, S. (1993).** *The middle voice*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Klooster, W. (2001).** *Grammatica van het hedendaags Nederlands. Een volledig overzicht*. Den Haag: Sdu Uitgevers.

- König, E. (2004).** *A typology of reciprocal constructions*. Voordracht, FU Berlin, 02-04-2004.
- Lichtenberk, F. (1994).** Reflexives and reciprocals. In: R.E. Asher & J.M.Y. Simpson (red.), *The encyclopedia of language and linguistics*. Oxford, New York, Seoul, Tokyo: Pergamon Press, 3504-3509.
- Meer, M. J. van der (1927).** *Historische Grammatik der niederländischen Sprache*. I. Band: *Einleitung und Lautlehre*. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- MNL (1998).** *CD-Rom Middelnederlands*. Den Haag, Antwerpen: Sdu Uitgevers, Standaard Uitgeverij.
- MNW (1885-1952).** *Middelnederlandsch woordenboek*. Door E. Verwijs en J. Verdam, voltooid door F.A. Stoett. 's-Gravenhage.
- Plank, F. (2000).** Thoughts on the origin, progress, and pro status of reciprocal forms in Germanic, occasioned by those of Bavarian. In: A. Brahim (red.), *Réfléchie et Moyen*. (to appear).
- Postma, G. (2004).** Structurele tendensen in de opkomst van het reflexief pronomen 'zich' in het 15de-eeuwse Drenthe en de Theorie van Reflexiviteit. *Nederlandse taalkunde* 9, 144-168.
- Raidt, E.H. (1983).** *Einführung in Geschichte und Struktur des Afrikaans*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Salemans, B.J.P., F.A.M. Schaars & R.J.G. de Bonth (1990).** *Concordantie van het dramatisch werk van Joost van den Vondel (1587-1679)*. Assen: Quarto.
- Sijs, N. van der (2004).** *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Thomson, A.J. & A.V. Martinet (1986).** *A practical English grammar*. Fourth edition. Oxford: Oxford University Press.
- Toorn, M.C. van den, W.J. Pijnenburg, J.A. van Leuvensteijn & J.M. van der Horst (red.) (1997).** *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- VMNW (2001).** *Vroegmiddelnederlands Woordenboek. Woordenboek van het Nederlands van de dertiende eeuw in hoofdzaak op basis van het Corpus-Gysseling*. Bewerkt door W.J.J. Pijnenburg, K.H. van Dalen-Oskam, K.A.C. Depuydt & T.H. Schoonheim. Leiden: Gopher Publishers.
- WNT (1882-1998).** *Woordenboek der Nederlandsche taal*. Bewerkt door M. de Vries en L.A. te Winkel [et al.]. 's-Gravenhage [etc.]: Nijhoff [etc.].
- Wouden, T. van der (1998).** *Verboden op het werk te komen. Klein woordenboek van Vlaamse taal- en andere eigenaardigheden*. Enschede: SIWU.

De analyse van taalvariatie in het Nederlandse dialectgebied: methoden en resultaten op basis van lexicon en uitspraak

WILBERT HEERINGA EN JOHN NERBONNE*

Abstract

'Dialectometry', literally 'measurement of dialect', provides several methods for measuring dialect distances, each resulting in different outcomes. To sift among these, we formulate some requirements: first, representative data samples should be used as a basis; second, the comparison method should be sensitive enough to yield gradual distances, just as human perception; third, various linguistic levels should be involved. In this work we considered the levels of lexicon and pronunciation, using as data 360 Dutch sites from the *Reeks Nederlandse Dialectatlassen*. Lexical distances were measured using Goebel's 'gewichteter Identitätswert', a method in which the coincidence of rarely used words counts more heavily than those of more frequent ones. Pronunciation differences are measured using Levenshtein distance, a string edit distance measure. We also combine the measurements by taking the average of the normalized lexical and pronunciation distances. We compare these results to De Schutter's map, which is a simplification of Daan's map. Daan's map is based on the perception of dialect speakers, and De Schutter's map is considered by the author to reflect the 'communis opinio' of traditional dialectologists at the end of the 20th century. When comparing our results with De Schutter's map, we found the combined map closest. We found that both lexical and pronunciation differences have played a role in the perception of the dialect speakers who informed Daan's map.

* Wilbert Heeringa, Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit der Letteren, Vakgroep Informatiekunde, Postbus 716, 9700 AS Groningen, w.j.heeringa@rug.nl. John Nerbonne, Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit der Letteren, Vakgroep Informatiekunde, Postbus 716, 9700 AS Groningen, j.nerbonne@rug.nl. Graag danken wij Peter Kleiweg voor het beschikbaar stellen van de programmatuur waarmee de dendrogrammen en de meeste kaarten in dit artikel gemaakt zijn.

Het onderzoek zoals beschreven in dit artikel werd uitgevoerd in het kader van het project *The Determinants of Dialectal Variation*. Dit project wordt gesubsidieerd door de *Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek* (360-70-121). Graag bedanken we ook de anonieme beoordelaars van dit artikel voor hun waardevolle opmerkingen.

1 Inleiding

In 1892 schreef Jellinghaus in het begin van *Die niederländischen Volksmundarten*: “Da in keinem Lande die Erforschung der Mundarten mit so viel Liebe und Ausführlichkeit betrieben ist, wie in den Niederlanden, so schien mir die Niederländische Volkssprache besonders geeignet für solche Betrachtung”. In hetzelfde boek vinden we een kaart waarop het Nederlandse dialectgebied in gebieden is ingedeeld. Tot zover we weten is dit de oudste Nederlandse dialectkaart. Sindsdien zijn tal van andere kaarten verschenen, gebaseerd op verschillende methoden. Iedere kaart geeft steeds weer een ander beeld. Geerts (1975) schrijft dan ook: “De opvattingen over de indeling van het Nederlands taalgebied op basis van de onderscheiding van streektalen lopen nogal uiteen.” En even verderop: “Omdat ze het niet helemaal eens zijn over de te volgen methode verschillen de dialectologen ook van mening over de indeling.” (blz. 164).

Geïnspireerd door Jellinghaus’ woorden in het begin van zijn boek willen we in dit artikel het onderzoek naar Nederlandse dialecten graag voortzetten. We willen ermee beginnen om temidden van de wirwar van verschillende indelingsmethoden te komen tot de formulering van een aantal eisen waaraan een goede indelingsmethode moet voldoen. Vervolgens presenteren we twee indelingsmethoden die in combinatie met elkaar ten dele aan die eisen voldoen en passen die toe op het Nederlandse dialectgebied. We focussen daarbij op lexicon en uitspraak. Het belang van lexicale variatie zien we bijvoorbeeld in de onderscheiding tussen het Germaanse taalgebied en het Romaanse taalgebied. Uitspraakvariatie lijkt vooral belangrijk te zijn op het gedetailleerdere niveau. Het Gronings kan bijvoorbeeld verdeeld worden in variëteiten waar *uit en thuis* uitgesproken wordt als *oet en thoës* en variëteiten waar men *uut en thuus* zegt.

In paragraaf 2 beginnen we met een kort overzicht van de belangrijkste dialectindelingskaarten van het Nederlandse dialectgebied. Aan de hand daarvan proberen we de eisen te vinden waaraan een goede indelingsmethode moet voldoen. In de rest van het artikel gebruiken we zelf een aantal indelingsmethoden. De gegevens waarop die methoden worden toegepast worden besproken in paragraaf 3. In paragraaf 4 bespreken we hoe we afstanden meten op basis van lexicale verschillen. Paragraaf 5 bespreekt een methode voor de meting van uitspraakverschillen. Gecombineerde metingen op basis van lexicon *en* uitspraak worden gepresenteerd in paragraaf 6. We eindigen in paragraaf 7 met het trekken van enkele conclusies.

2 Bestaande kaarten en methoden

In deze paragraaf geven we een overzicht van dialectindelingskaarten die voor het Nederlandse dialectgebied gemaakt zijn. Ons overzicht is onder andere gebaseerd op het overzicht van Goossens (1977), blz. 161-170. We noemen in ons overzicht alleen indelingsmethoden waarvan door middel van resultaten bewezen is dat ze toegepast kunnen worden op *heel* het Nederlands taalgebied. We eindigen de paragraaf met de formulering van eisen waaraan betrouwbare indelingsmethoden moeten voldoen.

2.1 Kaarten zonder vast criterium

In de loop van de tijd zijn verschillende kaarten gemaakt die een indeling van het Nederlandse dialectgebied weergeven. Wellicht de oudste kaart verscheen in 1892. De kaart was gemaakt door Jellinghaus. In het boek waarin de kaart is opgenomen, beschrijft Jellinghaus een groot aantal taalkundige eigenschappen van de verschillende dialecten, en deze zullen wellicht een rol gespeeld hebben bij de totstandkoming van de kaart.

In 1898 verscheen een kaart die werd gemaakt door Te Winkel. Deze kaart is gebaseerd op gegevens van 383 streken en plaatsen. De kaart verscheen voor het eerst in 1898 in een Duitse publicatie. In 1901 verscheen de kaart ook in een Nederlandse publicatie, waarbij de weergave van de kleuren nog meer in overeenstemming met de bedoeling van de auteur is gebracht (Te Winkel & Wieder, 1901). In 1913 verscheen een kaart van de hand van Van Ginneken, en in 1921 verscheen een kaart van Lecoutere. De kaarten van Te Winkel, Van Ginneken en Lecoutere lijken veel op elkaar. De kaart van Van Ginneken verschilt iets meer ten opzichte van de kaart van Te Winkel.

Het maken van dergelijke kaarten was in die tijd een hele prestatie. Wel is het jammer dat we niet precies weten waarop de dialectologen hun indeling baseerden. Voor de kaarten ontbreekt een verantwoording (Daan & Blok, 1969, blz. 17-19). Maar Goossens (1977) benadrukt wel dat met name Jellinghaus en Te Winkel op “de hoogte waren van een vrij groot aantal dialectgeografische tegenstellingen...” (blz. 163).

2.2 Isoglossenkaarten

In 1941 verscheen een isoglossenkaart van Weijnen.¹ Op deze kaart zijn 45 isoglossen getekend. In tegenstelling tot eerdere kaarten laat een isoglossenkaart beter zien hoe belangrijk grenzen zijn: een brede streng van isoglossen representeert een belangrijke grens, maar een grens van maar één enkele isoglosse is veel minder belangrijk. In 1958 verscheen opnieuw een kaart van Weijnen. De indeling op deze kaart is gebaseerd op 18 isofonen en isomorfen. Een andere isoglossenkaart verscheen in 1970 van de hand van Goossens. Goossens bekeek de Nederlandse dialecten vanuit Duits perspectief. Geerts (1975) heeft deze kaart ook opgenomen (blz. 165).

Het mooie van isoglossenkaarten is dat de resultaten verifieerbaar zijn. Maar het blijft wel onduidelijk hoe de ontwerper de keuze van de verschijnselen gemotiveerd heeft. Voor elk van de drie kaarten is de keuze van de isoglossen weer anders, met als gevolg dat elke kaart een andere indeling laat zien.

1 Een isoglosse is een lijn op een kaart die variatie met betrekking tot een taalkundig verschijnsel representeert, zodanig dat een gebied met de ene vorm afgegrensd wordt van een gebied met een andere vorm. Een bekend voorbeeld is de slot-n-isoglosse die oostelijk van de provincie Utrecht en noordelijk van Arnhem loopt. Aan de noordoostelijke kant van deze isoglosse wordt een woord als *lopen* uitgesproken als [lopm], en aan de zuidwestelijke kant als [lopø].

2.3 Pijltjeskaarten

2.3.1 Kaarten

In 1939 verstuurde het Dialectenbureau van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam een enquête naar ongeveer 1500 correspondenten. In die enquête werd onder andere gevraagd: "In welke plaats(en) in Uw omgeving spreekt men geheel of nagenoeg geheel hetzelfde dialecten als in de Uwe?" Op basis van de antwoorden op deze vraag construeerde Weijnen een dialectkaart voor Noord-Brabant. Met pijltjes verbond hij de plaatsen waarvan de dialecten volgens de sprekers "geheel of nagenoeg geheel" dezelfde waren. "Zo openbaren zich de stroken waar geen verbindingspijltjes doorlopen. En dit zijn dan duidelijk de in het dialectsprekersbewustzijn levende taalgrenzen" (Weijnen, 1958, blz. 138). Weijns indelingskaart van Noord-Brabant verscheen in 1946 (zie ook Weijnen, 1958, blz. 140). Weijnen publiceerde ook een pijltjesmethodekaart voor Limburg (blz. 364). In 1955 publiceerde W.G. Rensink een indelingskaart voor heel Nederland. Deze kaart was eveneens gebaseerd op de antwoorden op de bovenvermelde vraag. De auteur benadrukte dat het ging om een voorlopig resultaat. De definitieve kaart werd gemaakt door J. Daan en verscheen in 1969 (Daan & Blok, 1969).

In Daan & Blok (1969, blz. 27-29) wordt erop gewezen dat grenzen die in het taalbewustzijn van dialectsprekers leven, niet altijd (zuiver) taalkundige grenzen zijn. Het kunnen geheel of gedeeltelijk ook geloofsgrenzen (protestant versus katholiek), sociale grenzen (industriëel versus agrarisch) of voormalige politieke grenzen zijn.

De enquête van het Dialectenbureau werd alleen verstuurd naar inwoners van Nederland. Daardoor bestrijkt de kaart van Rensink alleen Nederland. De kaart van Daan beslaat echter ook Noord-België en Frans Vlaanderen. De indeling van deze zuidelijke gebieden berust "op gegevens van taalkundigen die hier, in tegenstelling met Nederland, bijna allen dialectsprekers zijn. Dit geeft voldoende zekerheid dat ook in dit gebied de ervaring van de dialectspreker tot zijn recht is gekomen" (Daan & Blok, 1969, blz. 10).

In Figuur 1 is de kaart van Daan weergegeven zoals die geldt voor de 360 dialecten in de gegevensverzameling die beschreven wordt in hoofdstuk 3. Randgevallen, dat wil zeggen plaatsen die precies op of heel dicht bij een dialectgrens lagen, hebben we daarbij niet meegenomen. Verder ontbreken ten opzichte van de oorspronkelijke kaart van Daan op onze kaart twee gebieden, namelijk gebied 8 en gebied 16. Gebied 8 betreft een gebiedje in gebied 14 dat tegen de grens ligt tussen gebied 14 en gebied 1. Gebied 16 is een smalle overgangsstrook tussen gebied 15 en 17. De reden dat deze gebieden op onze kaart ontbreken, is het feit dat ze door geen enkele plaats in onze dialectenverzameling vertegenwoordigd zijn (zie paragraaf 3.2).

2.3.2 Kritiek

Hoewel Weijnen, Rensink en Daan alle drie de pijltjesmethode toepasten op hetzelfde materiaal, zijn de resultaten verschillend. Wanneer de pijltjes naar opgave van de sprekers op de kaart getekend zijn, kunnen grenzen blijkbaar toch nog op verschillende manieren getekend worden. Men kan hiervan een idee krijgen door de beide kaarten van Weijnen te bestuderen, omdat hierin zowel de pijltjes als de grenzen zijn weergegeven. Dat het

pijltjesbeeld op verschillende manieren geïnterpreteerd kan worden, wordt ook bevestigd door het feit dat Noord-Brabant en Limburg op de beide kaarten van Weijnen in veel meer kleine gebieden verdeeld zijn dan op de kaarten van Rensink en Daan.

De pijltjesmethode is scherp bekritiseerd door Goossens (1977). De methode zou nooit consequent zijn toegepast. De dialectologen corrigeerden de gegevens van de correspondenten wanneer die gegevens niet helemaal voldeden of elkaar tegenspraken (blz. 167). Verderop zegt Goossens zelfs dat de dialectoloog de gegevens van de pijltjeskaarten verwerpt wanneer die iets nieuws opleveren. En dat betekent dat de ontwerpers van de pijltjeskaarten hun eigen methode niet serieus nemen. In Weijnen (1958, blz. 139) lezen we inderdaad dat fouten kunnen voorkomen, en dat het daarom belangrijk is om isoglossenkaarten te blijven tekenen. Het resultaat van de pijltjesmethode is volgens Weijnen ook onvoldoende “om de grote gehelen te tonen”. En dus kunnen we ook om die reden niet zonder isoglossenkaarten.

Om te toetsen in hoeverre Goossens' kritiek geldt voor de meest recente pijltjeskaart, de kaart van Daan, is het van belang de bladzijden 29 t/m 32 van Daan & Blok (1969) te lezen. We vinden dan slechts twee echte ingrepen in de resultaten van de pijltjesmethode. De eerste ingreep betreft Drenthe. De respons in dit gebied was zo laag, dat het vinden van grenzen niet mogelijk was. Er zijn dan twee mogelijkheden: herhaling van het experiment voor dat gebied òf terugvallen op één of meer isoglossen. De dialectologe koos voor de laatste optie. De tweede ingreep betreft een vermeende grens tussen Zuid-Holland en Utrecht. Uit de resultaten van de pijltjesmethode kwam deze grens niet echt duidelijk uit de verf. Toch was de dialectologe ervan overtuigd dat die grens er moest zijn. Ook toen vond ze de oplossing door terug te vallen op een isoglosse.

De eerste ingreep lijkt ons verantwoord. Bij de tweede ingreep moeten we toestemmen dat de oordelen van de sprekers niet volledig werden gerespecteerd. Meer van dergelijke ingrepen hebben we echter niet kunnen vinden, en we zijn daarom van oordeel dat de scherpe toon waarop Goossens zijn kritiek uit, niet terecht is. Bovendien is zijn kritiek dat de pijltjeskaarten niets nieuws opleverden niet juist. Wie bijvoorbeeld de kaart van Daan vergelijkt met oudere kaarten, komt daar snel genoeg achter.

We willen wel wijzen op een beperking in toepassingsmogelijkheden. De pijltjesmethode kan alleen uitsluitel geven over de vraag of *aan elkaar grenzende* gebieden wel of niet gescheiden zijn door een grens. Daarbij is het belangrijk dat sprekers *elkaars dialecten kennen*, en dat zijn meestal alleen de dialecten van plaatsen die vlak in de buurt liggen. Daardoor is een vergelijking tussen bijvoorbeeld Nederlandse dialecten en Afrikaanse dialecten een stuk moeilijker. En vergelijking tussen Nederlandse dialecten en een onbekend Nedersaksisch dialect in Sibirië is onmogelijk (voor een beschrijving van zo'n dialect zie Nieuweboer (1998)).

2.3.3 *Communis opinio*

Een vereenvoudigde versie van de kaart van Daan is de kaart van De Schutter (1994, blz. 440). De kaart is gegeven in Figuur 2. Op deze kaart vinden we zes groepen: het Fries (dialecten 27 en 28 op de kaart van Daan), de noordoostelijke dialecten (dialecten 18 t/m 26), de centraal westelijke dialecten (dialecten 1 t/m 6), de zuidwestelijke dialecten (dialecten 7 en 9), de centraal zuidelijke dialecten (dialecten 8 en 10 t/m 15) en de zuidoostelijke dia-

lecten (dialecten 16 en 17). De auteur kwam tot deze hoofdingeling door onder andere de kaart van Weijnen (1958) en een aantal kaarten van Goossens te raadplegen. Het doel van de kaart was een samenvatting te geven van de voornaamste indelingskaarten. De auteur beschouwt de kaart dan ook als een reflex van de ‘communis opinio’ onder traditionele dialectologen aan het einde van de twintigste eeuw.

2.4 Dialectometrische kaarten

De term ‘dialectometrie’ betekent letterlijk: de meting van het dialect. Deze term werd geïntroduceerd door Jean Séguy (Chambers & Trudgill, 1998). Jean Séguy was directeur van de *Atlas linguistique de la Gascogne*. Samen met nog een aantal medewerkers publiceerde hij een zesdelige atlasreeks. Séguy wilde de kaarten in deze atlasen op een objectievere manier analyseren dan mogelijk was met de traditionele analytische methoden. Séguy en zijn onderzoeksteam deden dit door voor elk tweetal naburige dialectplaatsen het aantal items te tellen waarvoor de naast elkaar gelegen dialectplaatsen verschillend waren. Dat aantal verschillen werd uitgedrukt in een percentage, en dat percentage representeerde vervolgens de taalkundige afstand tussen beide dialectplaatsen (Chambers & Trudgill, 1998, blz. 137-138).

Voor het Nederlandse dialectgebied werden dialectometrische methoden voor het eerst toegepast door de gebroeders Hoppenbrouwers in 1988. Spraakklanken kunnen worden beschreven als een reeks van onderscheidende kenmerken. Bijvoorbeeld klinkers kunnen voor, midden of achter in de mond worden uitgesproken (bijvoorbeeld gedefinieerd door het kenmerk *voor*). De tong kan daarbij een hoge, centrale of lage positie hebben (bijvoorbeeld gedefinieerd door het kenmerk *hoog*). De lippen kunnen gespreid of gerond zijn (bijvoorbeeld gedefinieerd door het kenmerk *rond*). Als we beschikken over een transcriptie van een bepaald dialect, dan kunnen we tellen hoeveel klanken in die transcriptie voorkomen die voor in de mond uitgesproken worden, of die met een hoge tongpositie uitgesproken worden, of die met geronde lippen uitgesproken worden. De featurefrequentiemethode telt voor elk van een reeks kenmerken (*features*) hoeveel klanken in de transcriptie aan dat kenmerk voldoen. Zijn er bijvoorbeeld veel hoge klanken, dan wordt de frequentie voor het kenmerk *hoog* heel hoog. Omgekeerd betekent een lage frequentie voor het kenmerk *hoog* dat er veel lage klanken zijn. De aantallen worden uitgedrukt in percentages. Het resultaat is een histogram, dat voor ieder kenmerk het aantal klanken representeert dat aan dat kenmerk voldoet. Maken we nu histogrammen voor meerdere dialecten, dan kunnen we op basis van die histogrammen taalkundige afstanden tussen de dialecten berekenen. De afstand tussen twee dialecten wordt in het eenvoudigste geval berekend als de som van de frequentieverschillen. Op basis van clusteranalyse kunnen we vervolgens dialectgroepen vinden.

In 2001 publiceerden de gebroeders Hoppenbrouwers hun boek *De indeling van de Nederlandse streektaalen*. In dit boek laten zij de toepassing van hun methode zien op gegevens van 156 dialectplaatsen in het Nederlands taalgebied. Daarbij gebruikten zij transcripties uit de *Reeks Nederlandse dialectatlassen* (RND, Blancquaert & Pée, 1925-1982, zie ook hoofdstuk 3). Op blz. 60-61 vinden we een kaart met de hoofdingeling van de Nederlandse dialecten, en op blz. 66-67 vinden we een kaart met een nadere indeling. In vergelijking met de traditionele kaarten zijn er zowel verschillen als overeenkomsten. Opvallend is het

onderscheid tussen kerndialecten en randdialecten. Randdialecten hebben het karakter van overgangszones.

Het mooie van dialectometrische methoden is dat tegenstrijdige informatie geen probleem is. Verschillende taalkundige verschijnselen in de transcripties kunnen verschillende indelingen suggereren. Met een dialectometrische methode wordt een soort gemiddelde indeling gevonden door alle verschijnselen in ogenschouw te nemen. Bij Séguys aanpak missen we wel een zekere gradualiteit. Twee items zijn gelijk of ongelijk. Bij de aanpak van de gebroeders Hoppenbrouwers missen we een bepaalde gevoeligheid, namelijk voor wat betreft de volgorde van klanken in een woord. Daardoor worden bijvoorbeeld [kəni'n] (*konijn*) en [kni'nə] niet onderscheiden.

2.5 Eisen waaraan een methode moet voldoen

In de vorige paragrafen hebben we een reeks methoden besproken waarmee dialectologen indelingskaarten van het Nederlandse dialectgebied hebben gemaakt. De verschillende methoden leiden tot verschillende indelingen, een probleem waar Geerts (1975, blz. 164) terecht op wijst. Het is daarom belangrijk om een verantwoorde keuze te kunnen maken uit de veelheid van indelingsmethoden. Voor dat doel is het belangrijk om scherp te stellen aan welke eisen een goede indelingsmethode moet voldoen. In paragraaf 2.5.1 geven we daarvan een overzicht. In paragraaf 2.5.2 geven we een korte beschrijving van de aanpak in dit artikel en houden die tegen het licht van de eisen uit paragraaf 2.5.1.

2.5.1 Te stellen eisen

Uit de bespreking van verschillende kaarten en methoden in de paragrafen 2.1 t/m 2.4 komen een achttal eisen naar voren.

a) *Representativiteit*

Het materiaal waarop een indelingsmethode wordt toegepast, moet representatief zijn voor de dialecten die onderzocht worden. Bij de pijltjesmethode is representativiteit gegarandeerd omdat de sprekers *zelf* beoordelen of dialecten verwant zijn of niet. Zij beschikken over alle kennis die voor zo'n beoordeling nodig is. Bij de isoglossenmethode zou een aselechte steekproef getrokken moeten worden uit de verzameling van alle mogelijke isoglossen. In de praktijk gebeurt dat niet, dialectologen hebben een voorkeur voor isoglossen die samenvallen. Bij dialectometrische methoden hangt representativiteit af van de keuze van items of zinnen. Bolognesi & Heeringa (2002) losten dit op door voor hun onderzoek naar Sardische dialecten de items (woorden) met de computer willekeurig te kiezen uit een groot corpus.

b) *Talige perceptie*

Wanneer we een indeling van dialecten willen bepalen, moeten we vooraf vaststellen wat we nu eigenlijk willen weergeven. *Ons* indelingscriterium is *talige perceptie*. De pijltjesmethode voldoet niet helemaal aan dit criterium. We zagen dat de gevonden grenzen soms ook geloofs-, sociale en politieke verschillen weerspiegelen. Voor de isoglossenmethode

en de dialectometrische methoden weten we zeker dat taalkundige verschillen de basis voor de gevonden indeling vormen, maar in hoeverre zo'n indeling ook in overeenstemming is met de perceptie van de sprekers weten we niet meteen. Gooskens & Heeringa (2004) vonden een manier om daar achter te komen. Zij vergeleken de resultaten van een dialectometrische methode met de afstanden die door Noorse dialectsprekers zelf in een luisterexperiment gegeven werden. De dialectometrische methode die Gooskens & Heeringa in ogenschouw namen is sterk vergelijkbaar met de methode die we in paragraaf 5 beschrijven. De resultaten van deze methode bleken sterk te correleren met de resultaten van het luisterexperiment ($r=0.67$, $p<0.001$). Dat betekent dat de dialectometrische methode dialectafstanden berekent die een redelijke benadering vormen van de afstanden zoals die worden ervaren door de dialectsprekers zelf. Het is niet uitgesloten dat sjibbolets een rol hebben gespeeld in het luisterexperiment, maar die rol is hoogstens slechts beperkt geweest (Gooskens, 2005, blz. 43-44, 46).

c) *Alle taalkundige niveaus*

Het is belangrijk dat alle taalkundige niveaus in ogenschouw worden genomen bij de bepaling van de dialectindeling. Deze eis hangt uiteraard nauw samen met de twee hierboven genoemde eisen: representativiteit en perceptie. De belangrijkste taalkundige niveaus zijn: lexicon, fonetiek, morfologie, syntax, prosodie. In het onderzoek van Séguy vinden we variabelen die variatie in diachrone fonetiek, fonologie, morfo-syntax, werkwoordsverbuigingen en lexicon representeren (Séguy, 1973). Elk van de variabelen wordt precies even zwaar gewogen. De vraag is of dat juist is. Door vergelijking van deze variabelen met de resultaten van een perceptieëxperiment zouden we daar meer zicht op kunnen krijgen.

d) *Gradualiteit*

Isoglosselijnen worden allemaal even dik getekend, ongeacht om welk taalkundig verschijnsel het gaat. Het komt niet uit de verf of bijvoorbeeld het onderscheid tussen [u] en [y] (bijvoorbeeld als klinker in *huis*: [hus] versus [hys]) taalkundig even belangrijk is als het verschil tussen [lopə] en [lopm]. Hetzelfde probleem vinden we bij de aanpak van Séguy: twee items zijn òf gelijk òf ongelijk. Bijvoorbeeld [hus] versus [hys] is even verschillend als [hus] versus [hœs]. Bij de featurefrequentiemethode van de gebroeders Hoppenbrouwers wordt juist heel goed rekening gehouden met deze gradualiteit. Omdat bij hun methode de fonetische kenmerken van klanken in de beschouwing betrokken worden, komt goed uit de verf dat het verschil tussen [hus] en [hys] kleiner is dan het verschil tussen [hus] en [hœs].

e) *Sensitiviteit*

Gradualiteit waarborgt nog niet altijd de gevoeligheid van een methode. We zagen dit met name bij de featurefrequentiemethode. De methode meet wel graduele verschillen (zie voorbeeld onder d)), maar is niet gevoelig voor de volgorde van segmenten in de uitspraak van een woord. Als voorbeeld noemden we in paragraaf 2.4 dat [kəni'n] (*konijn*) en [kni'nə] niet onderscheiden worden.

f) Vergelijkbaarheid

Zowel bij de isoglossenmethode als de pijltjesmethode kunnen alleen aan elkaar grenzende dialectgebieden met elkaar vergeleken worden. De abstractere dialectometrische methoden kennen deze beperking niet. Het is geen enkel probleem om bijvoorbeeld te bepalen of het Afrikaans sterker verwant is met het Zeeuws dan met het West-Vlaams. Daardoor is het bovendien mogelijk om binnen het Nederlandse dialectgebied elke dialectplaats met elke andere dialectplaats te vergelijken. Dit biedt ons de mogelijkheid om een eventuele verwantschap tussen dialecten in het noordoosten van Nederland en het noordwesten van België op het spoor te komen. De gebroeders Hoppenbrouwers vergeleken dan ook elk van de 156 dialecten met alle overige 155 dialecten, maar Séguy berekende alleen afstanden tussen dialecten die aan elkaar grenzen.

g) Eenduidige interpretatie

De procedure die leidt tot een indeling bestaat vaak uit een aantal stappen. Bij de isoglossenmethode worden eerst de isoglossen getekend, daarna volgt de interpretatie: waar vallen isoglossen samen, waar zijn grenzen, wat zijn de gebieden? Niet iedereen zal dezelfde grenzen en gebieden zien in het beeld dat de wirwar aan isoglossen te zien geeft. Iets vergelijkbaars geldt voor de pijltjesmethode. Nadat de pijltjes naar opgave van de correspondenten op de kaart getekend zijn, vormen de witte stroken de grenzen. Dit lijkt eenvoudig, maar hierboven zagen we al dat het pijltjesbeeld soms verschillend geïnterpreteerd wordt. Ten slotte zien we iets vergelijkbaars ook voor de dialectometrische methoden. Na het meten van afstanden tussen dialecten voerden de gebroeders Hoppenbrouwers een clusteranalyse uit om dialectgebieden te vinden. Er bestaan echter minstens zeven verschillende clustermethoden, en die leiden tot verschillende indelingen. Toch is een verantwoorde keuze hier wel heel goed mogelijk (zie Heeringa, 2004, blz. 150-153 en Nerbonne & Siedle, 2005).

h) Verificatie

We noemden al dat Goossens (1977) benadrukt dat met name Jellinghaus en Te Winkel op “de hoogte waren van een vrij groot aantal dialectgeografische tegenstellingen...” (blz. 163). Toch ontbreekt een volledige verantwoording. Ook de indelingen op de kaarten van Van Ginneken en Lecoutere kunnen niet geverifieerd worden. Dit veranderde met de komst van de isoglossenmethode. De resultaten van deze methode zijn wel verifieerbaar. Hetzelfde geldt voor de pijltjeskaarten en de dialectometrische kaarten.

2.5.2 Onze aanpak

We hebben niet de pretentie in dit artikel een methodologie aan te bieden die aan alle eisen volledig voldoet. Wel willen we proberen met de huidige mogelijkheden zo dicht mogelijk in de buurt te komen. In onze aanpak worden dialecten met dialectometrische methoden met elkaar vergeleken. Daarbij kijken we naar twee taalkundige niveaus: het lexicale niveau en het uitspraakniveau. Voor de bepaling van lexicale afstanden gebruiken we de methode van Goebel (1984, blz. 85) (zie paragraaf 4.2). In navolging van Kessler (1995)

berekenen we uitspraakafstanden tussen woordvarianten met de Levenshtein-afstand (zie paragraaf 5.2). In de laatste stap combineren we de indeling die we vonden op basis van de lexicale afstanden met de indeling die we vonden op basis van de uitspraakafstanden.

Om te bepalen in welke mate onze resultaten de talige perceptie weerspiegelen, willen we de resultaten in hoofdstuk 4, 5 en 6 vergelijken met de kaart van De Schutter.

● 3 Gegevensbron

De gegevensbron van ons onderzoek is de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* (RND). De 16 delen waaruit deze atlasreeks bestaat, verschenen tussen 1925 en 1982 onder redactie van E. Blancquaert en W. Pée. In de atlasen vinden we transcripties van dialecten in Nederland, Noord-België, het uiterste noordwesten van Frankrijk en de Duitse graafschap Bentheim. Het atlasproject werd opgestart door Blancquaert. Toen Blancquaert overleed, nam Pée de leiding over. Onder zijn leiding is het project ook voltooid.

3.1 Woorden

In de RND wordt voor ieder dialect een vertaling gegeven van een reeks van 139 zinnen. Deze vertalingen zijn gegeven in fonetisch schrift. Blancquaert (1948) meldde dat de vragenlijst bedoeld was als een reeks van zinnen bestaande uit woorden die variatie in bepaalde klanken illustreren. Er was bijvoorbeeld voor gezorgd dat mogelijke ontwikkelingen in oud-Germaanse klinkers, diftongen en medeklinkers in de transcripties zouden kunnen worden teruggevonden. Morfologische en syntactische variatie zou eveneens door de zinnen worden gerepresenteerd (blz. 13).

Uit de 139 zinnen hebben we min of meer willekeurig 125 woorden gekozen. Het zou te veel tijd kosten om de complete teksten te digitaliseren. De woorden die we geselecteerd hebben representeren zo ongeveer alle klinkers (monoftongen en diftongen) en medeklinkers. De 125 woorden mogen beschouwd worden als een representatieve steekproef. Bij het digitaliseren werd erop gelet dat alle varianten van een woord dezelfde betekenis hadden. Lexicale variatie was wèl toegestaan.²

3.2 Variëteiten

De RND bevat transcripties van in totaal 1956 Nederlandse dialecten. Ook hier geldt dat het te veel tijd zou gaan kosten om de transcripties van alle dialecten te digitaliseren. Daarom maakten we een selectie van 360 dialecten. De 360 dialectplaatsen vormen over het algemeen een regelmatig net. Dit net is weergegeven in Figuur 3.

In Friesland kan men onderscheid maken tussen Friese dialecten en Friese mengdialecten. In het grootste deel van de provincie wordt Fries gesproken, maar op Ameland, in

2 Een uitvoerige bespreking van de keuze van de woorden uit de RND kan worden gevonden in Heeringa (2001). De gedigitaliseerde data zijn met toestemming van uitgeverij De Sikkel (later opgegaan in De Boeck, Antwerpen) vrij beschikbaar via: <http://www.let.rug.nl/~heeringa/dialectology/atlas/>.

Het Bildt en in Stellingwerf wordt een mengdialect gesproken. In een groot aantal steden wordt eveneens een mengdialect gesproken. Deze steden vormen taaleilanden in het Friese dialectcontinuüm. We begonnen met het opzetten van een regelmatig net van dialecten die behoren tot het Friese dialectcontinuüm, en voegden daar vervolgens de taaleilanden aan toe. In Figuur 3 zijn de taaleilanden weergegeven als witte ruitjes.

In de RND worden voor Tjalleberd, Donkerbroek en Appelscha twee transcripties gegeven. Toen in Tjalleberd de RND-opnames gemaakt werden, spraken de meeste mensen daar Fries, maar een klein deel sprak het `Gietersk', een dialect dat geïntroduceerd werd door veenarbeiders uit Giethoorn en omstreken. Evenals Tjalleberd, ligt ook Donkerbroek in het Friese dialectcontinuüm. Behalve Fries werd in deze plaats ook een Stellingwerfs dialect gesproken. Appelscha ligt in het Stellingwerfs dialectgebied. Net als in Donkerbroek werd in deze plaats zowel een Fries als een Stellingwerfs dialect gesproken. Het Friese dialect in deze plaats werd geïntroduceerd door veenarbeiders die afkomstig waren uit het Friese dialectgebied. Tjalleberd, Donkerbroek en Appelscha zijn in Figuur 3 aangegeven met grijze ruitjes.

3.3 *Transcribenten*

Hierboven noemden we al dat de RND uit 16 delen bestaat. Verder waren in totaal 16 veldwerkers betrokken bij het project. De verdeling van atlasdelen en veldwerkers is gegeven in Figuur 4.

De vragenlijsten die in de verschillende delen gebruikt zijn, verschillen soms een beetje. Ruwweg kunnen we onderscheid maken tussen een Vlaamse versie (deel 1 t/m 8) en een Nederlandse versie (deel 9 t/m 16). In de vragenlijst van deel 6 (West- en Frans-Vlaanderen) werden verschillende woorden vervangen door Franse equivalenten. Voor deel 15 (Friesland) werd voor de meeste plaatsen een Friese vragenlijst gebruikt. Onze lijst van 125 woorden bevat uitsluitend woorden die in alle vragenlijsten voorkomen. Een vragenlijst kan een enigszins sturende werking hebben op de informanten. Anderzijds sloot een gewijzigde vragenlijst beter aan bij het dialect van de informanten.³

Het was Blancquaerts doel dat de andere transcribenten op dezelfde manier zouden transcriberen als hij zelf deed, zodat de transcripties van de verschillende transcribenten consistent met elkaar zouden zijn. Goossens (1977) liet al zien dat dat niet helemaal gelukt is (blz. 71/72). Het is niet gemakkelijk om verschillen in notatiewijze uit de data weg te filteren. Het is moeilijk om vast te stellen of verschillen tussen twee transcripties dialectverschillen of notatieverschillen representeren. Toch lukte het voor een paar gevallen om verschillende notatievarianten terug te brengen tot één notatievariant. Het betrof de notatie van een klinker voor de /r/, de notatie van een syllabische nasaal na een andere nasaal, de notatie van een (syllabische) nasaal na een plofklank, en de notatie van een gepalataliseerde /t/.⁴

3 In Heeringa (2001) wordt uitgebreider ingegaan op de verschillen tussen de vragenlijsten.

4 Deze vier gevallen worden uitvoerig besproken in Heeringa (2004, blz. 224-226).

3.4 Lexemen

Omdat we lexicale afstanden willen meten en afstanden op basis van uitspraakvariatie, was een extra codering in onze data nodig. Voor elk van de 125 woorden moesten we bepalen welke lexemen voor dat woord onderscheiden kunnen worden. Bij de beoordeling of twee woorden lexicaal hetzelfde waren of niet zijn we steeds uitgegaan van het standpunt van een leek. Etymologie hebben we geen rol laten spelen. We illustreren dit aan de hand van enkele voorbeelden.

Het woord *tegen* wordt in het westen en zuiden van Nederland vaak uitgesproken als [teɣə], en in het noordwesten (Friesland) als [tsjɪ]. De vorm [tsjɪ] lijkt een variant te zijn op de eerste lettergreep van [teɣə]. De gemiddelde leek zal beide vormen echter beschouwen als verschillende woorden. Daarom verwerken we de twee vormen als lexicaal verschillende vormen.

Kijken we naar *zijn*, dan hebben we de vormen [bɪŋ] (Winschoten) en [bənə] (Schagen) tot een ander lexeem gerekend als de vormen [zɛm] (Haarlem) en [zən] (Geraardsbergen). Hoewel de vormen [bɪnt] (Ommen) en [zɪnt] (Kerkrade) veel op elkaar lijken, beschouwen we deze toch als verschillende lexemen.

Bij het coderen hebben we morfologisch verschillende vormen tot hetzelfde lexeem gerekend. Bijvoorbeeld [bɔːmkə] (Roodeschool), [bɔːmpɪn] (Roswinkel) en [bɔːmpjə] (Delft) zijn alle drie varianten van het lexeem *boompje*.

Het opdelen in lexemen was soms lastig. Bijvoorbeeld voor het woord *knuppel* vonden we de volgende vormen:

Haarlem:	[knɪpəl]
Gemert:	[klypəl]
Renesse:	[klɪpəl]
Geraardsbergen:	[klɪpər]
Lebbeke:	[klɪpər]

De vormen [knɪpəl] en [klɪpər] lijken op het eerste gezicht lexicaal verschillend te zijn. De tussenliggende vormen laten echter zien dat sprake is van een continuum. We hebben daarom al deze vormen gerekend tot hetzelfde lexeem.

● 4 Meting van lexicale verschillen

4.1 Verschillen tellen

Voor de bepaling van de lexicale afstand tussen twee dialecten is de aanpak van Jean Séguy goed bruikbaar (zie paragraaf 2.4). Séguy en zijn onderzoeksteam telden het aantal items waarvoor de dialectplaatsen verschillend waren. Dat aantal verschillen werd uitgedrukt als een percentage, en dat percentage representeerde vervolgens de taalkundige afstand tussen beide dialectplaatsen (Chambers & Trudgill, 1998, blz. 137-138). We illustreren dit aan de hand van een voorbeeld. Stel, we bepalen de lexicale afstand tussen het dialect van

Middelstum en het dialect van Ommen op basis van zes woorden. De vergelijking ziet er dan als volgt uit:

Middelstum Ommen

vriend	kaməruʧ	kamə:ɾ	0
schip	sxiɸ	sxiɸ	0
ver	ʋɛ:r	viʧ	1
zijn	bɪŋ	bɪnt	0
nog	n x	n x	0
duwen	stø ^h ŋ	drɪkŋ	1

			2

Van de zes woordparen zijn er twee waarvan de beide woorden lexicaal verschillend zijn. De afstand wordt nu gelijk aan $(2/6)*100=33\%$.

4.2 Weging van overeenkomsten

De aanpak die we beschreven in de vorige paragraaf werd verder verfijnd door Goebel (1984, blz. 85) door de frequenties van lexemen in rekening te brengen. We demonstrenen zijn aanpak aan de hand van een voorbeeld. Voor alle 360 dialecten vinden we een vertaling voor *schip*. 353 dialecten hebben *schip*, 2 dialecten hebben *boot*, 1 dialect heeft *lager*, en 4 dialecten hebben *schuit*. Wanneer we dus twee willekeurige dialecten met elkaar vergelijken, is het niet uitzonderlijk als beide dialecten het lexeme *schip* hebben. Het is echter wel bijzonder als beide dialecten het lexeme *schuit* hebben, en nòg uitzonderlijker is het als beide dialecten het lexeme *boot* hebben. In de aanpak van Goebel worden deze drie gevallen nu verschillend gewogen:

schip vs. schip	:	353/360	=	0.981
schuit vs. schuit	:	4/360	=	0.011
boot vs. boot	:	2/360	=	0.006

Wanneer twee lexemen verschillend zijn, is de afstand altijd 1. We zien dus dat schip vs. schip een afstand heeft die bijna gelijk is aan 1. Zou *schip* het enige lexeme zijn, dan zou schip vs. schip gelijk worden aan $360/360=1$. Goebel duidt deze aanpak aan met *gewichteter Identitätswert*. Nerbonne & Kleiweg (2003) pasten in principe dezelfde methodologie toe bij de vergelijking van dialecten in het oosten van de Verenigde Staten.

Keren we terug naar ons voorbeeld waarin we Middelstum en Ommen met elkaar vergelijken op basis van zes woorden, dan wordt de berekening nu als volgt:

Middelstum Ommen

vriend	kaməruʧ	kamə:ɪ	140/354	=	0.40
schip	sɪp	sɪp	353/360	=	0.98
ver	vɛr	viʧ			1
zijn	bɪŋ	bɪnt	176/360	=	0.49
nog	n x	n x	354/355	=	1.00
duwen	stø ^h ŋ	drykŋ			1

					4.87

De afstand wordt nu gelijk aan $(4.87/6)*100=81.2\%$.

4.3 Ontbrekende woorden

We meldden al dat twee dialecten gewoonlijk op basis van 125 woordparen worden vergeleken. Het kan echter voorkomen dat voor één van beide dialecten, of zelfs voor beide dialecten geen vertaling beschikbaar is voor één of meer van de 125 woorden. Omdat het dan onmogelijk is om voor die woordparen een afstand te berekenen, worden ze genegeerd. Wanneer we voor n woordparen de woordafstanden (kunnen) berekenen, delen we de som van de woordafstanden door n .

Het bleek dat dialectparen gemiddeld op basis van 121 woorden konden worden vergeleken. Het minimale aantal woordparen was 103 en het maximale aantal was 125. De standaarddeviatie was 3.07.

De vraag die hier gesteld kan worden is of het aantal woorden dat we gebruiken om dialecten te vergelijken, voldoende is om betrouwbare resultaten te geven. Als maat voor betrouwbaarheid of consistentie gebruikten we Cronbachs α (zie voor meer details Heeringa (2004, blz. 170-173)). Binnen de sociale wetenschappen wordt in het algemeen een drempelwaarde van 0.70 geaccepteerd. Wij kregen een waarde die net iets hoger is: 0.75. Ons aantal woorden is dus voldoende om betrouwbare resultaten te krijgen.

4.4 Meerdere varianten

Soms kan een woord in een dialect op meerdere manieren vertaald worden. Bijvoorbeeld in het dialect van Vreeren vinden we in de RND voor *dochterje* drie mogelijkheden: [dʊxtər], [dʏxtərəkə] en [mɛtskə]. In het dialect van Aalst vinden we twee mogelijkheden: [dʊxtərəkən] en [mɔskən]. Voor Vreeren hebben we dus drie vertalingen, en voor Aalst twee. We verwerken één en ander in een aantal stappen. In de eerste stap zorgen we ervoor dat we voor beide dialecten evenveel vertalingen krijgen. Daartoe dupliceren we de vertalingen van Vreeren twee keer, en de vertalingen van Aalst drie keer. We krijgen dan zes vertalingen voor beide dialecten:

Vreeren: [dʊxtər], [dʊxtər], [dʏxtərəkə], [dʏxtərəkə], [mɛtskə], [mɛtskə]

Aalst: [dʊxtərəkən], [dʊxtərəkən], [dʊxtərəkən], [mɔskən], [mɔskən], [mɔskən]

In de volgende stap berekenen we de afstand van elk van de zes vertalingen van het dialect van Vreren ten opzichte van elk van de zes vertalingen van het dialect van Aalst. Op basis van deze afstanden vormen we woordparen. Omdat we zes vertalingen per dialect hebben, gebeurt dit in zes stappen. In de eerste stap kiezen we dat paar dat de kleinste afstand heeft. In de tweede stap houden we dan nog vijf vertalingen per dialect over. Opnieuw kiezen we het woordpaar met de kleinste afstand. Dit herhalen we totdat we zes woordparen hebben. Ten slotte berekenen we het gemiddelde over de zes woordpaarafstanden. In ons voorbeeld krijgen we de volgende woordparen:

Vreren	Aalst	
[mɛtskə]	[mɔskən]	0.21
[mɛtskə]	[mɔskən]	0.21
[dʊxtər]	[dʊxtərkən]	0.45
[dʊxtər]	[dʊxtərkən]	0.45
[dʏxtərkə]	[dʊxtərkən]	0.45
[dʏxtərkv]	[mɔskən]	1

		2.77

De afstand wordt nu gelijk aan $(2.77/6) \cdot 100 = 46.2\%$.

Een vergelijkbare maar enigszins verschillende aanpak voor de verwerking van meerdere varianten wordt beschreven door Nerbonne & Kleiweg (2003).

4.5 Resultaten

4.5.1 Clusteranalyse

In de vorige paragrafen bespraken we hoe we afstanden kunnen meten tussen dialecten op basis van lexicale verschillen. Omdat we 360 dialecten hebben (zie paragraaf 3.2), meten we in totaal $(360 \times 359) / 2 = 64620$ afstanden! Op basis van deze afstanden kunnen we tot een indeling in groepen komen door gebruik te maken van clusteranalyse. De groepen heten clusters. Clusters kunnen bestaan uit subclusters, subclusters uit subsubclusters, enz. Het resultaat is een hiërarchisch gestructureerde boom, waarbij de bladeren de dialecten zijn (Jain & Dubes, 1988). De takken in de bomen die door middel van clusteranalyse gemaakt zijn (de dendrogrammen), representeren de afstanden tussen dialecten en clusters. Er bestaan verschillende clustermethoden. Wij gebruikten UPGMA (Unweighted Pair Group Method using Arithmetic Averages). Het bleek dat de boom die met deze methode gemaakt werd, de originele afstanden – de afstanden tussen de 360 dialecten op basis waarvan de clusteranalyse werd uitgevoerd – het meest nauwkeurig weerspiegelt (zie Heeringa 2004, blz. 150-153). De afstanden tussen dialecten zoals die door onze UPGMA-boom gesuggereerd worden, verklaren voor 71% de variantie in de oorspronkelijke afstanden.

In Figuur 5 zien we het resultaat op basis van 360 dialecten. Een compleet dendrogram waarin alle bladeren, namelijk labels van de 360 dialecten, zijn weergegeven, is niet erg overzichtelijk. Bovendien willen we de details die in een dergelijke boomstructuur te zien

zijn, in dit artikel niet bespreken. Figuur 5 bevat daarom een vereenvoudigd dendrogram waarin alleen de 11 meest significante groepen te zien zijn. De labels in dit dendrogram zijn (met uitzondering van Zoutkamp) in feite dus niet de bladeren (de dialecten), maar representeren subgroepen met daarbinnen een verdere verdeling in dialecten. De 11 groepen worden geografisch weergegeven in Figuur 6. Het ruitje in het noordwesten representeert het dialect van Leeuwarden dat één groep vormt met het dialect van het Westerkwartier. We hadden ook kunnen kiezen voor een verdeling in 12 of meer groepen. We krijgen dan echter een meer versnipperd beeld. Het zou interessant zijn om over de taalkundige achtergronden daarvan te schrijven, maar we willen dat, om het artikel overzichtelijk te houden, nu buiten beschouwing laten.

4.5.2 *Vergelijking*

Wanneer we de kaart in Figuur 6 vergelijken met de dialectkaart van De Schutter, dan zien we zowel overeenkomsten als verschillen. Gebied 1 op onze kaart correspondeert ongeveer met de Friese groep. Gebied 2 vinden we niet op de kaart van De Schutter, maar wel op de gedetailleerde kaart van Daan (Kollumerlands, groep 25 in Figuur 1). Op de kaart van Daan vinden we rond de zuidoostgrens van Friesland een Nedersaksisch overgangsgebied: het Stellingwerfs (gebied 22 in Figuur 1). Volgens onze kaart hoort dit overgangsgebied bij het Fries, volgens de kaart van De Schutter hoort het bij de noordoostelijke dialecten. De gebieden 4 t/m 8 op onze kaart komen overeen met de noordoostelijke groep. De grens tussen de gebieden 4 en 6 op onze kaart vinden we op de kaart van Daan als de grens tussen de gebieden 24 en 26 (noordelijk) en gebied 23 (zuidelijk). Gebied 5 komt overeen met het noordelijke deel van gebied 20 op de kaart van Daan (Twents-Graafschaps), en groep 8 met gebied 18 op de kaart van Daan (Veluws).

Ons gebied 9 komt ongeveer overeen met de centraal westelijke groep, en ons gebied 10 met de zuidwestelijke groep. We zien dat Zeeland en het Zuid-Hollandse eiland Goeree-Overflakkee op de kaart van De Schutter behoren tot de zuidwestelijke dialecten, terwijl dit gebied op onze kaart behoort bij de centraal westelijke dialecten. Het grote gebied 11 op onze kaart omvat de centraal zuidelijke en de zuidoostelijke groep. Het Limburgs wordt op onze lexicaal kaart niet apart onderscheiden. Op de kaart van de Schutter is dat wel het geval: de zuidoostelijke dialectgroep.

Waar bovengenoemde verschillen niet te maken hebben met verschil in gedetailleerdheid, kunnen ze eenvoudig verklaard worden uit het feit dat onze kaart zuiver lexicaal bepaald is, terwijl aan de indeling van de kaart van De Schutter ook andere taalkundige factoren ten grondslag kunnen liggen. We willen daarom in paragraaf 5.7.2 de kaart van De Schutter ook vergelijken met een kaart die we construeerden op basis van uitspraakverschillen.

We merken op dat we verschillen tussen onze kaart en de kaart van De Schutter niet of nauwelijks konden verklaren uit het feit dat de dialecttranscripties door verschillende veldwerkers gemaakt zijn (zie Figuur 4). Verschillen tussen transcribenten wreken zich eerder op het uitspraakniveau (zie paragraaf 5.7). Er zijn soms wel kleine verschillen tussen de gebruikte vragenlijsten (zie paragraaf 3.3), maar omdat deze daardoor juist vrij goed aansluiten bij de dialectgebieden waarvoor ze gebruikt werden, is de sturende werking daarvan blijkbaar heel beperkt gebleven.

5 Meting van uitspraakverschillen

5.1 Inleiding

In 1995 gebruikte Kessler de Levenshtein-afstand als instrument voor het meten van taalkundige afstanden tussen Ierse dialecten. De Levenshtein-afstand is gelijk aan de minimale kosten die nodig zijn om de ene reeks te veranderen in de andere. In het eenvoudigste geval zijn drie operaties mogelijk: een element toevoegen, een element vervangen door een ander element, of een element verwijderen. In het geval van Kessler worden woorduitspraken vergeleken. Woorduitspraken worden gerepresenteerd in de vorm van fonetische transcripties. Bij de bepaling van de Levenshtein-afstand tussen twee fonetische transcripties kunnen fonetische segmenten worden toegevoegd, vervangen of verwijderd.

Kesslers aanpak bleek succesvol en werd ook toegepast op Nederlandse dialecten (Nerbonne et al., 1996, Heeringa, 2004, pp. 213-278), Sardische dialecten (Bolognesi & Heeringa, 2002), Noorse dialecten (Gooskens & Heeringa, 2004) en Duitse dialecten (Nerbonne & Siedle, 2005). In ons onderzoek gebruiken we eveneens de Levenshtein-afstand. We meten daarbij uitsluitend uitspraakverschillen. Uitspraakverschillen omvatten zowel fonetische als morfologische verschillen.

Er zijn verschillende varianten van de Levenshtein-afstand mogelijk (zie Heeringa (2004), blz. 165-167). In paragraaf 2.5.1 meldden we echter dat we *talige perceptie* als ons indelingscriterium kozen. In Heeringa (2004, blz. 178-195) wordt voor een reeks dialectvergelijkingsmethoden onderzocht in hoeverre ze de perceptie van de dialectsprekers benaderen. We gebruiken in dit artikel daarom die variant die volgens dit onderzoek de talige perceptie het beste benadert. We geven hieronder een korte beschrijving van de methodologie. Voor een uitgebreidere uitleg verwijzen we naar Heeringa (2004, met name blz. 121-135). In paragraaf 5.2. introduceren we eerst een simpele versie van de Levenshtein-afstand waarbij klanken òf gelijk òf ongelijk aan elkaar zijn. In paragraaf 5.3 verfijnen we de aanpak door gebruik te maken van graduele klankafstanden.

5.2 De Levenshtein-afstand

Zoals we hierboven al meldden, introduceren we in deze paragraaf een simpele versie van de Levenshtein-afstand om het principe beter te kunnen uitleggen. We gaan er daarbij gemakshalve van uit dat klanken òf hetzelfde òf verschillend zijn. We schreven hierboven al dat de Levenshtein-afstand gelijk is aan het minimale aantal operaties dat nodig is om de ene reeks (van fonetische segmenten) te veranderen in de andere reeks. We illustreren dit aan de hand van een voorbeeld. In het dialect van Amsterdam wordt *konijn* uitgesproken als [kønɛ:n]. In het dialect van Zwollekerspel wordt hetzelfde woord uitgesproken als [kni:nə]. De ene uitspraak zou je kunnen veranderen in de andere op de volgende manier:

kəne:n	vervang ε: door i:	1
kəni:n	verwijder ə	1
kni:n	voeg toe ə	1
kni:nə		

		3

In feite kan men op heel veel verschillende manieren de ene uitspraak veranderen in de andere. De kracht van het Levenshtein-algoritme is echter dat deze de operaties zodanig kiest dat de totale kosten zo klein mogelijk blijven.

Omdat woorden taalkundige eenheden zijn, willen we normaliseren over de woordlengtes. Twee woorden die met elkaar vergeleken worden hoeven niet altijd dezelfde lengte te hebben. Zouden we bijvoorbeeld [kəne:n] met [kni:n] vergelijken, dan bestaat het eerste woord uit vijf segmenten, en het tweede uit vier segmenten. Het is daarom het handigste om de gevonden Levenshtein-afstand te delen door de lengte van de oplijning (zie Heeringa 2004, blz 130-133 voor een gedetailleerde uitleg). Voor het voorbeeld uit het begin van deze paragraaf ([kəne:n] versus [kni:nə]) ziet de oplijning er als volgt uit:

k	ə	n	ε:	n	
k		n	i:	n	ə

0	1	0	1	0	1

Klankparen met een 0 zijn *matches*, dat wil zeggen klankparen waarvoor geldt dat beide klanken gelijk zijn. De overige klankparen betreffen toevoegingen, vervangingen of verwijderingen. De Levenshtein-afstand (1+1+1=3) delen we nu door de lengte van de oplijning (6). Dit geeft een woordafstand van $3/6 = 0.5$, oftewel 50%.

5.3 Klankafstanden

5.3.1 Gradueel

In het voorbeeld dat we gebruikten in de vorige paragraaf, gingen we uit van een aanpak waarbij de operaties ‘toevoegen’, ‘vervangen’ en ‘verwijderen’ altijd hetzelfde gewicht hebben, namelijk 1. Wanneer de klanken van een klankpaar gelijk zijn, hebben we een *match* met als gewicht de waarde 0. Deze aanpak kan verfijnd worden door rekening te houden met de mate van verwantschap tussen klanken. Bijvoorbeeld de [ɪ] en de [e] lijken meer op elkaar dan de [ɪ] en de [ɔ]. In dit artikel gebruiken we daarom graduele klankafstanden.

Voor het bepalen van graduele klankafstanden hebben we gebruik gemaakt van de cassette *The Sounds of the International Phonetic Alphabet* die uitgegeven werd in 1995. Op deze cassette worden alle klanken van het *International Phonetic Alphabet* (IPA) uitgesproken door twee sprekers: John Wells en Jill House. Medeklinkers worden steeds gevolgd door een [a] (bijv. [pa]) en soms bovendien voorafgegaan door een [a] (bijv. [apa]). We knipten de medeklinkers dan steeds uit hun context ([p]). Op de cassette worden niet alle

klanken op dezelfde toonhoogte uitgesproken. Om de klanken zo vergelijkbaar mogelijk te maken, hebben we ze daarom gemonotoniseerd. Om afstanden tussen klanken te kunnen berekenen is het noodzakelijk dat de klanken een akoestische representatie hebben. Wij maakten gebruik van de spectrogramrepresentatie. Een spectrogram is een tweedimensionale representatie, waarbij de x-as de tijd, de y-as de frequentie en de z-as de geluidsintensiteit representeert. Voor een reeks tijdstippen wordt voor een reeks frequenties de intensiteit gegeven. Er zijn verschillende spectrogramrepresentaties mogelijk. Omdat we vooral de perceptie van de sprekers willen benaderen, kozen we voor een meer perceptief geïoriënteerd model: het Barkfilter. Een gedetailleerde beschrijving van het Barkfilter is te vinden in Heeringa (2004, blz. 87–93).

Voor ‘vervangingen’ gebruikten we de graduele klankafstanden. Voor ‘toevoegingen’ en ‘verwijderingen’ gebruikten we echter ook graduele afstanden. Wanneer een klank wordt toegevoegd of verwijderd, gebruikten we als gewicht de afstand van die klank ten opzichte van ‘stilte’. De spectrogramrepresentatie van ‘stilte’ is eenvoudig: voor ieder tijdstip zijn de intensiteiten van alle frequenties gelijk aan 0. We vonden dat de [a] de grootste afstand heeft ten opzichte van stilte en de [ʔ] (glottisslag) de kleinste afstand.

5.3.2 Logaritmisch

Perceptief gezien spelen kleine klankverschillen een relatief grote rol ten opzichte van grote klankverschillen. Bijvoorbeeld *gaan* wordt in het grootste deel van de provincie Groningen uitgesproken als [ɣʊŋ], maar in de rest van het Nedersaksisch taalgebied (Drenthe, Overijssel, Noord-Gelderland) als [ɣɔŋ]. Hoewel dit eigenlijk niet meer dan een nuanceverschil is, is het wel bepalend. We gebruiken daarom logaritmische klankafstanden. Daardoor worden kleine klankafstanden relatief zwaarder gewogen dan grote afstanden. Omdat de logaritme van 0 niet gedefinieerd is, en de logaritme van 1 gelijk is aan 0, worden de klankafstanden, zoals voorgesteld in paragraaf 5.3.1, eerst verhoogd met 1. Daarna wordt de logaritme berekend. Omdat we klankafstanden bovendien willen uitdrukken als percentages, wordt elke logaritmische afstand gedeeld door de logaritme van de grootste klankafstand plus 1, en vermenigvuldigd met 100. De maximale afstand is de afstand tussen de [a] en ‘stilte’. In formulevorm wordt dit:

$$(\ln(\text{afstand}+1) / \ln(\text{maximale afstand}+1)) \times 100$$

5.3.3 Toegestane correspondenties

Wanneer we rekening willen houden met de syllabificatie in woorden, is het van belang om niet alle correspondenties in een oplijning toe te staan. Onze versie van het Levenshtein-algoritme houdt rekening met syllabificatie door de volgende regels in acht te nemen:

1. de [j] en de [w] mogen met een klinker (of andere medeklinker) corresponderen, bijvoorbeeld *hooi*: [ho:j] versus [ho:i];
2. De [i] en de [u] mogen met een medeklinker (of andere klinker) corresponderen, bijvoorbeeld *sneeuw*: [sne:u] versus [sne:w];

3. De [ə] mag met een sonorante medeklinker (of andere klinker) corresponderen, bijvoorbeeld *vuur*: [vy:ə] versus [vy:r];
4. alle andere klinkers mogen alleen corresponderen met klinkers, bijvoorbeeld *kaas* [ka:s] (standaard Nederlands) versus [ke:s] (Gronings);
5. alle andere medeklinkers mogen alleen corresponderen met medeklinkers, bijvoorbeeld *schip* [sxɪp] (standaard Nederlands) versus [skɪp] (Fries).

5.4 Aggregatie

In de vorige paragraaf bespraken we hoe de afstand tussen twee woorduitspraken wordt berekend als de Levenshtein-afstand. De afstand tussen twee dialecten wordt echter niet berekend op basis van één enkel woordpaar, maar op basis van een reeks woordparen, in ons geval 125 woordparen (zie paragraaf 3.1). We illustreren dit aan de hand van een voorbeeld. In dat voorbeeld berekenen we de afstand tussen Middelstum en Ommen op basis van zes woorden. Om het voorbeeld eenvoudig te houden gebruiken we hier geen graduele klankafstanden, maar de ruwere aanpak waarbij de drie gewichten (toevoegen, vervangen, verwijderen) altijd de waarde 1 hebben. Ook laten we diacritische tekens buiten beschouwing. De berekening ziet er dan als volgt uit:

	Middelstum	Ommen			
schip	sxɪp	sxɪp	0/4	=	0
pet	pɛt	pɛtə	1/4	=	0.25
roepen	r upm	ərupm	2/6	=	0.33
springen	sprɪŋ	sprɪŋkt	2/7	=	0.29
kelder	kɛlɛr	kɛldər	1/6	=	0.17
huis	hus	hys	1/3	=	0.33

					1.37

In de vierde kolom geeft de teller steeds de Levenshtein-afstand, en de noemer de lengte van de langste oplinging. De laatste kolom geeft de genormaliseerde Levenshtein-afstanden. Deze genormaliseerde Levenshtein-afstanden tellen we op. Anders gezegd: we aggregeren ze. De afstand tussen Middelstum en Ommen wordt nu gelijk aan $(1.37/6) \cdot 100 = 22.8\%$.

5.5 Ontbrekende woorden

Twee dialecten worden op basis van maximaal 125 woordparen vergeleken. Voor veel dialectparen zal het aantal woordparen waarvoor de afstand kan worden berekend, iets lager zijn. De oorzaak kan zijn dat sommige woordparen niet compleet zijn. Voor één van beide dialecten, of zelfs voor beide dialecten is geen vertaling beschikbaar. Een andere oorzaak kan zijn dat de beide woorden van het woordpaar lexicaal verschillend zijn. Omdat we alleen uitspraakverschillen willen meten, willen we geen afstanden meten tussen woorden die lexicaal verschillend zijn. Zo'n woordpaar valt dus uit.

Incomplete woordparen of woordparen met lexicaal verschillende woorden worden genegeerd. Wanneer we voor n woordparen de woordafstanden (kunnen) berekenen, delen we de som van de woordafstanden door n .

Het bleek dat dialectparen gemiddeld op basis van 110 woorden konden worden vergeleken. Het minimale aantal woordparen was 81 en het maximale aantal was 125. De standaarddeviatie was 6.51.

Net als in paragraaf 4.3 moeten we ook hier de vraag stellen of het aantal woorden dat we gebruiken om dialecten te vergelijken, voldoende is om betrouwbare resultaten te geven. We berekenen opnieuw Cronbachs α . Deze is gelijk aan 0.97 en ligt dus ruim boven de drempelwaarde van 0.70. Het aantal woorden is dus ruim voldoende om betrouwbare resultaten te krijgen.

5.6 Meerdere varianten

In paragraaf 4.4 bespraken we dat voor een woord in een dialect soms meerdere vertalingen gegeven worden. We illustreerden dit aan de hand van het woord *dochterje*. In de RND zijn voor het dialect van Vreeren drie vertalingen gegeven ([dʊxtər], [dʊxtərəkə] en [mɛtskə]), en voor het dialect van Aalst twee vertalingen ([dʊxtərəkən] en [mɛskən]). We zorgden er dan voor dat we voor beide dialecten evenveel vertalingen kregen. Voor beide dialecten kregen we zes vertalingen en we berekenden de afstand van elk van de zes vertalingen van het dialect van Vreeren ten opzichte van elk van de zes vertalingen van het dialect van Aalst. Daarna gingen we woordparen vormen. In de eerste stap kozen we dat paar dat de kleinste afstand heeft. In de tweede stap hielden we nog vijf vertalingen per dialect over. Opnieuw kozen we het woordpaar met de kleinste afstand. Dit herhaalden we totdat we zes woordparen kregen. Nu we uitspraakafstanden berekenen in plaats van lexicale afstanden, gebruiken we vrijwel dezelfde procedure. Op basis van uitspraakafstanden krijgen we dan de volgende woordparen:

Vreeren	Aalst	
[dʊxtərəkə]	[dʊxtərəkən]	0.22
[dʊxtərəkə]	[dʊxtərəkən]	0.22
[dʊxtər]	[dʊxtərəkən]	0.33
[mɛtskə]	[mɛskən]	0.43
[mɛtskə]	[mɛskən]	0.43
[dʊxtər]	[mɛskən]	x

		1.63

Om het voorbeeld eenvoudig te houden, hebben we ook hier de ruwe aanpak gebruikt waarbij alle Levenshtein-operaties de waarde 1 krijgen. En ook nu zijn de diacritische tekens buiten beschouwing gelaten. Bij het vormen van paren worden paren met lexicale verschillen zo veel mogelijk voorkomen. In ons voorbeeld is het echter onvermijdelijk dat er een paar overblijft waarvan de woorden lexicaal verschillend zijn, namelijk het

laatste paar. Woordparen met lexicale verschillen worden buiten beschouwing gelaten. De afstand in ons voorbeeld wordt nu gelijk aan $(1.63/5)*100=32.6\%$.

5.7 Resultaten

5.7.1 Clusteranalyse

In de vorige paragrafen bespraken we hoe we afstanden kunnen meten tussen dialecten op basis van uitspraakverschillen. Net als in paragraaf 4.5.1 passen we ook hier clusteranalyse toe om te komen tot een indeling in groepen. We gebruiken weer UPGMA (Unweighted Pair Group Method using Arithmetic Averages). Evenals bij toepassing van clusteranalyse op lexicale afstanden, blijkt ook nu, bij toepassing op uitspraakafstanden, UPGMA een boom te geven die de originele afstanden het meest nauwkeurig weerspiegelt. De afstanden tussen dialecten zoals die door onze UPGMA-boom gesuggereerd worden, verklaren voor 70% de variantie in de oorspronkelijke afstanden.

In Figuur 7 zien we het resultaat op basis van 360 dialecten. Net als in Figuur 5 toont het dendrogram in Figuur 7 alleen de 11 meest significante groepen. De labels representeren dus geen bladeren (dialecten), maar subgroepen. Een uitzondering wordt hier gevormd door Urk. De 11 groepen worden geografisch weergegeven in Figuur 8. De ruitjes in het noordwesten representeren taaleilanden.

5.7.2 Vergelijking

We willen nu de kaart in Figuur 8 vergelijken met de dialectkaart van De Schutter (Figuur 2). We zien dat de groepen 1 en 2 op onze kaart overeenkomen met het Friese gebied op de kaart van De Schutter. Groep 2 omvat de Friese mengdialecten. Deze worden op de kaart van De Schutter niet apart onderscheiden, echter wel op de kaart van Daan (groep 22 en groep 28). Onze groep 3 komt overeen met de noordoostelijke groep op de kaart van De Schutter. Dat de zuidgrens van de noordoostelijke dialecten op onze kaart noordelijker ligt dan op de kaart van De Schutter zou goed verklaard kunnen worden uit de nototatieverschillen tussen transcribenten (vergelijk Figuur 4).

De grens tussen de centraal westelijke groep en de centraal zuidelijke groep is op onze uitspraakkaart niet te vinden. Blijkbaar is dit een zuiver lexicale grens, want deze grens is wel te vinden in op de lexicale kaart in Figuur 6. De grens tussen onze groep 5 en groep 7 daarentegen lijkt vooral een grens te zijn die uitspraakverschillen representeert. Deze grens is te vinden op de kaart van Daan (Figuur 1), maar niet op de kaart van De Schutter, en ook niet op de lexicale kaart in Figuur 6.

Een overeenkomst met de kaart van De Schutter is dat Zeeland nu één groep vormt met de zuidwestelijke dialecten (vergelijk Figuur 6 en paragraaf 4.5.2). Het Oostvlaams (onze groep 8) is op de kaart van de Schutter niet als aparte groep gemarkeerd, maar op de kaart van Daan vinden we deze groep als gebied 11.

Op de kaart van De Schutter vormen de zuidoostelijke dialecten één groot gebied, evenals op de kaart van Daan (gebied 17). Op onze kaart is dit gebied verdeeld in drie gebieden (gebied 4, 10 en 11). Van dit zuidoostelijk gebied, het Limburgs, is bekend dat het dialectologisch gezien heel heterogeen is (Hoppenbrouwers & Hoppenbrouwers, 2001,

blz. 187). In een gebied met veel variatie leven dialectgrenzen in het bewustzijn van de sprekers wellicht minder sterk, zodat de grenzen op onze kaart niet terug te vinden zijn op de kaarten van De Schutter en van Daan.

Tenslotte willen we de aandacht vestigen op twee kleine gebiedjes, die beide behoren tot groep 10 op onze kaart. Het gebiedje in het westen is Steenberg, en dat in het oosten is Helmond. Zowel in de dialecttranscriptie van Steenberg als van Helmond wordt de /r/ voornamelijk getranscribeerd als de uvulaire [R]. In de omgeving rondom deze plaatsen wordt steeds de alveolaire [r] gebruikt. Om meer zicht te krijgen op de rol die de uitspraak van de /r/ hier speelt, hebben we een experiment gedaan waarbij we alle [R]'s in de transcripties van deze plaatsen vervangen hebben door [r]'s. Het blijkt dat beide dialecten dan niet langer taaleilanden vormen, maar het meest verwant zijn aan geografische dichtbijgelegen dialecten. Het gebruik van de [R] in Steenberg kan mogelijk verklaard worden door migratie. Het kan ook zijn dat het gebruik van de [R] niet algemeen is in het dialect van Steenberg, maar een toevallige eigenschap is van één van de informanten. Voor Helmond is het gebruik van de [R] eenvoudiger. Deze plaats ligt niet ver van het Limburgse dialectgebied, waar veelvuldig de [R] wordt gebruikt.

6 Een indeling op basis van lexicon en uitspraak

6.1 Het combineren van beide niveaus

In hoofdstuk 4 bespraken we de meting van lexicale afstanden tussen 360 dialecten in het Nederlandse dialectgebied, en in hoofdstuk 5 lieten we zien hoe uitspraakafstanden tussen dezelfde dialecten gemeten kunnen worden. Zowel op basis van lexicale afstanden als op basis van uitspraakafstanden voerden we een clusteranalyse uit. De respectievelijke resultaten projecteerden we op kaarten. Hoewel de lexicale kaart ten dele een ander beeld laat zien dan de uitspraakkaart, blijkt er wel een significante correlatie te bestaan tussen de lexicale afstanden en de uitspraakafstanden: $r=0.63$ met $p<0.001$.

In paragraaf 2.5.1 punt c zeiden we dat het belangrijk is dat alle taalkundige niveaus in ogenschouw genomen worden bij de bepaling van een dialectindeling. Dat betekent dat we een kaart willen hebben die niet *alleen* gebaseerd is op lexicale variatie of *alleen* op uitspraakvariatie, maar op de *combinatie* van lexicale variatie *en* uitspraakvariatie. Séguy betrok in zijn onderzoek vijf variabelen: diachrone fonetische afstanden, fonologische afstanden, morfo-syntactische afstanden, afstanden op basis van variatie in werkwoordsverbuigingen en lexicale afstanden (Séguy, 1973).⁵ Voor alle variabelen werden de afstanden uitgedrukt in percentages. De afstand tussen twee dialecten was gelijk aan het percentage itemparen waarvan de items niet aan elkaar gelijk waren. Alle variabelen had-

5 Voor elk van de eerste vier variabelen geven we een voorbeeld uit het werk van Séguy. Diachroon fonetische variabele: hoe wordt een bepaalde consonant tussen twee vocalen in uitgesproken? 0=stemloos, 1=stemhebbend. Fonologische variabele: eindigt een woord op een /p/? 0=nee, 1=ja. Morfo-syntactische variabele: volgt na een prepositionele IF (indefinitief) een postpositie? 0=nee, 1=facultatief, 2=ja, is verplicht. Werkwoordsverbuigingsvariabele: wat is de aard van het accent op de IP (indicatief presens)? 0=zwak, 1=hybride, 2=krachtig, 3=poly-morf.

den dus dezelfde schaal, en Séguy nam dan ook simpelweg het gemiddelde over alle vijf variabelen om tot een gecombineerd resultaat te komen (Chambers & Trudgill, 1998). De aanpak van Séguy kunnen we niet zomaar overnemen. Bij Séguy waren de schalen van de verschillende variabelen vergelijkbaar doordat voor elke variabele hetzelfde meetprincipe werd toegepast: gewoon tellen hoeveel itemparen verschillend zijn, en dat uitdrukken als een percentage. Hoewel ook in ons onderzoek zowel de lexicale afstanden als de uitspraakafstanden uitgedrukt worden als percentages (zie de paragrafen 4.2 en 5.4), zijn de onderliggende meetprincipes nogal verschillend. Lexicale afstanden worden gemeten met de *gewichteter Identitätswert*-methode en de uitspraakafstanden met de *Levenshtein*-afstand. Als we tussen de lexicale afstanden en de uitspraakafstanden gewoon een gemiddelde berekenen, dan correleert het resultaat sterker met de uitspraakafstanden dan met de lexicale afstanden ($r=0.992$ vs. $r=0.723$), vermoedelijk omdat verschillende schalen gebruikt worden. Als we daarentegen de lexicale afstanden c.q. de uitspraakafstanden eerst normaliseren en dan middelen, krijgen we een resultaat dat even sterk correleert met de lexicale afstanden als met de uitspraakafstanden ($r=0.902$). We hebben de lexicale afstanden en de uitspraakafstanden genormaliseerd door ze om te zetten naar z-waarden. Omzetten naar z-waarden wil zeggen dat de variabelen omgezet worden naar reeksen die *beide* een gemiddelde hebben van 0 en een standaarddeviatie van 1.

Het is ons duidelijk dat deze manier om lexicale afstanden en uitspraakafstanden te middelen niet optimaal hoeft te zijn. Gooskens & Heeringa (2006) vonden voor het Noors dat uitspraakvariatie een belangrijkere rol speelt in de perceptie van de dialectsprekers dan lexicale variatie. Dit zou voor Nederlandse dialecten ook kunnen gelden. Een onderzoek waarin de oordelen van de dialectsprekers worden gevraagd, zou daarover meer duidelijk kunnen geven. In paragraaf 7, punt c komen we hier nog op terug.

6.2 Resultaten

6.2.1 Clusteranalyse

In paragraaf 4.5.1 bespraken we de toepassing van clusteranalyse op basis van lexicale afstanden, en in paragraaf 5.7.1 op basis van uitspraakafstanden. In deze paragraaf bespreken we het gebruik van clusteranalyse om te komen tot de classificatie van onze 360 dialecten op basis van de gecombineerde afstanden uit paragraaf 6.1. Evenals bij de lexicale afstanden en de uitspraakafstanden, hebben we ook nu verschillende clustermethoden getest en vonden opnieuw dat UPGMA een boom geeft die de originele afstanden het meest nauwkeurig weerspiegelt. De afstanden tussen dialecten zoals die door de UPGMA-boom gesuggereerd worden, verklaren voor 73% de variantie in de oorspronkelijke afstanden.

In Figuur 9 vinden we het resultaat op basis van 360 dialecten. Zoals in de Figuren 5 en 7 toont ook dit dendrogram uitsluitend de 11 meest significante groepen. De labels representeren dus subgroepen. Uitzonderingen zijn hier Tienen en Urk. De 11 groepen worden geografisch weergegeven in Figuur 10. De drie ruitjes in het noordwesten representeren Tjalleberd (links), Donkerbroek (midden) en Appelscha (rechts). Tjalleberd en Donkerbroek liggen in groep 1, maar in beide plaatsen wordt ook het dialect van groep 2 gesproken. Appelscha ligt in groep 2, maar in deze plaats wordt ook het dialect van groep 1 gesproken.

6.2.2 *Vergelijking*

In paragraaf 4.5.2 vergeleken we de kaart gebaseerd op lexicale verschillen met de kaart van De Schutter, en in paragraaf 5.7.2 deden we hetzelfde met de kaart die een indeling weergeeft op basis van uitspraakverschillen. Vergelijken we onze combinatiekaart met de kaart van De Schutter, dan valt meteen op dat beide kaarten een heel vergelijkbaar beeld vertonen. Onze groep 1 (Friesland) komt overeen met het Fries op de kaart van De Schutter. Groep 2 (Westerkwartier, Stellingwerf en de plaatsen Appelscha, Donkerbroek en Tjalleberd) is op de kaart van De Schutter niet als aparte groep onderscheiden, maar op de kaart van Daan vinden we het Westerkwartier als groep 25, en de Stellingwerf als groep 22.

De groepen 3 (Groningen) en 4 (Overijssel) op onze kaart vormen samen de noordoostelijke dialecten op de kaart van De Schutter. De grens tussen de noordoostelijke dialecten (op onze kaart gebied 4) en de centraal westelijke dialecten (op onze kaart gebied 9) ligt op onze kaart een stuk noordelijker dan op de kaart van De Schutter. Net als bij de uitspraakkaart (zie Figuur 8 en paragraaf 5.7.2.) merken we hier wellicht de invloed van transcribentverschillen (vergelijk de veldwerkerskaart in Figuur 4). Onze groep 9, de centraal westelijke dialecten, vinden we op de kaart van De Schutter ook als de centraal westelijke dialecten. Onze groep 5 (zuidwestelijke dialecten) komt ongeveer overeen met de zuidwestelijke dialecten op de kaart van De Schutter. Net als op de lexicale kaart (zie Figuur 6) vormt Zeeland op de combinatiekaart één groep met de centraal westelijke dialecten. De kaart van De Schutter sluit hier aan bij de uitspraakkaart (zie Figuur 8) waar Zeeland hoort bij de zuidwestelijke dialecten (zie paragrafen 4.5.2 en 5.7.2). Op de kaart van De Schutter valt de oostgrens van de zuidwestelijke dialecten voor een groot deel samen met de provinciale grens tussen West-Vlaanderen en Oost-Vlaanderen. Op onze kaart ligt deze grens verder naar het oosten, zodat het grootste deel van Oost-Vlaanderen ook valt onder de zuidwestelijke dialecten. Wanneer we kijken naar onze uitspraakkaart (Figuur 8), dan vinden we zowel de oostgrens van onze combinatiekaart als een grens die ongeveer overeenkomt met de oostgrens op de kaart van De Schutter. Beide ‘oostgrenzen’ representeren een contrast in uitspraak. Volgens de kaart van de Schutter representeert de ‘westelijke oostgrens’ het grootste contrast. Een overzicht van de taalkundige verschijnselen die aan beide oostgrenzen ten grondslag liggen wordt gegeven door Taeldeman (1978) (zie ook Taeldeman, 1979).

De centraal zuidelijke dialecten op de kaart van De Schutter zijn op onze kaart terug te vinden als groep 7 (centraal zuidelijke dialecten). De zuidoostelijke dialecten op de kaart van de Schutter bestaan op onze kaart ongeveer uit de groepen 8 (Tienen), 6 (Zuidwest-Limburg) en 11 (Oost-Limburg). Het zuidoostelijke dialectgebied op de kaart van De Schutter werd op de lexicale kaart niet apart onderscheiden, maar wel op de uitspraakkaart. Ook op de combinatiekaart wordt dit gebied onderscheiden, maar net als op de uitspraakkaart is het verdeeld in meerdere kleinere gebieden (gebied 6 en 11). In paragraaf 5.7.2 wezen we er al op dat door sterke variatie in dit gebied het voor de sprekers misschien moeilijker is om dialectgrenzen te onderkennen, zodat het Limburgs op de kaart van Daan (en dus op de kaart van De Schutter) niet verder verdeeld is in kleinere gebieden. Verder zien we dat de begrenzing van het Limburgs op de kaart van De Schutter, de uitspraakkaart en de combinatiekaart steeds verschillend is. De noordwestelijke grens op de kaart van De Schutter is vermoedelijk vooral een uitspraakgrens (vergelijk Figuur 6), de noordelijke grens is

wellicht ook lexicaal bepaald: zowel op de kaart van de Schutter als op de combinatiekaart ligt de grens zuidelijker dan op de uitspraakkaart.

Opmerkelijk is groep 8: de plaats Tienen. Door de combinatie van lexicale en uitspraakverschillen heeft deze plaats een zelfstandige positie gekregen.

7 Conclusies

We begonnen ons artikel met de constatering dat er een wirwar van verschillende methoden bestaan die allemaal weer tot een andere indeling in dialectgebieden leiden. Dit feit noopte ons tot de formulering van een reeks eisen waaraan een goede indelingsmethode moet voldoen. Die eisen hebben we op een rijtje gezet in paragraaf 2.5.1. In paragraaf 2.5.2 presenteerden we onze aanpak. In deze aanpak stelden we voor om afstandsmetingen tussen dialecten te verrichten op het lexicale niveau en op het uitspraakniveau, en om de resultaten van beide niveaus vervolgens te combineren. In dezelfde paragraaf gingen we na in hoeverre deze aanpak voldoet aan de eerder geformuleerde eisen. Ook onze aanpak blijkt niet volledig aan alle eisen te voldoen, maar we komen wel een eind in de goede richting. Nu we de resultaten van onze aanpak in de paragrafen 3, 4 en 5 gepresenteerd en besproken hebben, is het zinvol om alle eisen nog eens na te lopen.

a) *Representativiteit*

We voerden het onderzoek uit op basis van dialectteksten uit de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen*. Iedere tekst bestaat uit 139 zinnen. Uit deze zinnen kozen we min of meer willekeurig 125 woorden. Voor zover de 139 zinnen representatief zijn, vormen de 125 woorden een representatieve steekproef (zie paragraaf 3.1). Daarmee is aan de eis van representativiteit voldaan.

b) *Talige perceptie*

In paragraaf 2.5.1 kozen we *talige perceptie* als onze indelingscriterium. Om een idee te krijgen in hoeverre we daarin slaagden, vergeleken we onze resultaten steeds met de kaart van De Schutter. De kaart van De Schutter is een vereenvoudigde versie van de kaart van Daan. In paragraaf 2.3.1 schreven we al dat de kaart van Daan ook niet zuiver perceptief is, maar het is dit moment wel de beste optie.

Bij vergelijking met de kaart van De Schutter vonden we overeenkomsten, maar ook verschillen. De verschillen laten zich soms verklaren door transcribentverschillen. Hoewel Blancquaert z'n best heeft gedaan om ervoor te zorgen dat de veldwerkers op dezelfde manier zouden transcriberen als hij, blijkt dit niet helemaal gelukt te zijn. De gevolgen hiervan doen zich voornamelijk gelden bij de meting van uitspraakafstanden. Echt dramatische gevolgen hebben we niet gevonden, meestal was slechts sprake van een kleine grensverschuiving.

Vergelijking van de lexicale kaart, de uitspraakkaart en de combinatiekaart met de kaart van De Schutter (en soms met de kaart van Daan) liet zien welke grenzen die in de perceptie van de dialectsprekers bestaan, vooral het gevolg zijn van lexicale verschillen, en welke het gevolg zijn van uitspraakverschillen. Verder zagen we dat grenzen in een heterogeen gebied door de dialectsprekers zelf niet altijd herkend worden.

c) *Alle taalkundige niveaus*

Uit het feit dat we afstanden willen meten die de talige perceptie weerspiegelen, vloeit ook voort dat we *alle taalkundige niveaus* in de beschouwing willen betrekken. Uit onze resultaten blijkt dan ook dat resultaten op basis van meerdere niveaus beter zijn dan resultaten op basis van één enkel niveau. Dit wordt het snelste duidelijk wanneer we de lexicale kaart (Figuur 6), de uitspraakkaart (Figuur 8) en de combinatiekaart (Figuur 10) vergelijken met de dialectkaart van De Schutter (Figuur 2). Op de lexicale kaart ontbreekt de zuidoostelijke dialectgroep (Limburg), op de uitspraakkaart ontbreekt de grens tussen de centraal westelijke dialectgroep (Noord-Holland, Zuid-Holland, Utrecht, Zeeland) en de centraal zuidelijke dialectgroep (Noord-Brabant, Antwerpen, Vlaams-Brabant). Op de combinatiekaart vinden we beide elementen wel terug, terwijl een aantal minder belangrijke grenzen die op de kaart van De Schutter niet weergegeven zijn, ook op onze combinatiekaart niet meer voorkomen. Aggregatie van meerdere niveaus leidt dus tot betere resultaten.

Bij het combineren van het lexicale niveau en het uitspraakniveau hebben we beide niveaus precies even zwaar laten wegen (zie paragraaf 6.1). ‘Even zwaar’ betekent hier dat de gecombineerde afstanden even sterk correleren met de lexicale afstanden als met de uitspraakafstanden. De vraag is echter of beide niveaus inderdaad even zwaar moeten wegen. In de toekomst willen we de weging van beide niveaus in de perceptie van de dialectsprekers verder onderzoeken.

We hebben alleen het lexicale niveau en het uitspraakniveau in ons onderzoek betrokken. Het uitspraakniveau omvat fonetische en morfologische variatie (zie paragraaf 3.4). Het syntactische niveau ontbreekt hier nog. Spruit (2005) classificeerde de dialecten in het Nederlands taalgebied op basis van een reeks syntactische verschijnselen. Opvallend in zijn resultaten is dat er geen scherp contrast is tussen de Friese en de Nedersaksische dialecten, terwijl in onze resultaten op basis van lexicon en uitspraak deze beide dialectgebieden wel sterk contrasteren. De resultaten van Spruit bevestigen Hoekstra (1998) die liet zien dat er op het syntactisch niveau tal van overeenkomsten bestaan tussen het Fries en het Gronings. Het is de bedoeling om in de toekomst de lexicale metingen en de uitspraakmetingen van dit artikel met de syntactische metingen van Spruit te vergelijken en te combineren.

d) *Gradualiteit*

Wanneer we letten op de methodologie die we gebruikten, dan zien we dat onze aanpak voldoet aan de eisen van *gradualiteit*. De lexicale metingen zijn gradueel door toepassing van Goebels *gewichteter Identitätswert*-methode (zie paragraaf 4.2). De uitspraakafstanden zijn eveneens gradueel door toepassing van de Levenshtein-afstand (zie paragraaf 5.2). Dit leidt tot graduele woordafstanden, maar binnen het algoritme wordt bovendien gebruik gemaakt van graduele segmentafstanden (zie paragraaf 5.3).

e) *Sensitiviteit*

De door ons gebruikte methoden voldoen ook aan de eis van *sensitiviteit*. In het geval van lexicale afstandsmetingen hangt die natuurlijk ook af van de redacteur van de gegevensbron: wanneer waren volgens hem twee woorden lexicaal hetzelfde, en wanneer niet. Bij

de metingen van afstanden op basis van uitspraak hangt dit af van de mate van detaillering: worden alle diacritische tekens verwerkt, of is een grovere, en dus minder gevoelige aanpak beter? Wij hebben, in navolging van Hoppenbrouwers & Hoppenbrouwers (1988, 2001) slechts een beperkte verzameling van diacritische tekens in beschouwing genomen. Omdat niet alle transcribenten een even gevoelig gehoor hebben, is het, terwille van een consistente verwerking van heel het Nederlands taalgebied, verstandiger alleen die diacritische tekens mee te nemen die wellicht door alle transcribenten zouden zijn genoteerd.

f) Vergelijkbaarheid

Bij gebruik van onze methodologie kan elk dialect met elk ander dialect worden vergeleken, ongeacht of ze aan elkaar grenzen of juist ver uit elkaar liggen. Voor elk van de 360 dialecten hebben we daarom de afstand gemeten ten opzichte van alle andere 359 dialecten. Daardoor wordt een goed beeld van de onderlinge verhoudingen tussen de variëteiten verkregen, en onze classificaties zijn op dat beeld gebaseerd (zie paragraaf 4.5.1).

g) Eenduidige interpretatie

Wanneer de taalkundige afstanden tussen dialecten eenmaal gemeten zijn, kunnen we op basis van die afstanden komen tot een indeling in dialectgroepen door toepassing van clusteranalyse. Er bestaan verschillende clustermethoden, maar we hebben onze keuze gemotiveerd door die methode te kiezen waarmee een boom verkregen wordt die de originele afstanden het meest nauwkeurig weerspiegelt (zie paragraaf 4.5.1). Daarmee is aan de eis van eenduidige interpretatie voldaan.

h) Verificatie

Ten slotte noemen we dat onze methodologie ook voldoet aan de eis van verificatie. Op basis van het materiaal in de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* enerzijds en de beschrijving van de methodologie in dit artikel en in Heeringa (2004) anderzijds kan een ieder de resultaten in dit artikel reconstrueren. Graag noemen we in dit verband ook de webstek <http://www.let.rug.nl/~kleiweg/L04/>. Op deze webstek kan het pakket RuG/L⁰⁴ gratis geladen worden. Dit pakket is ontwikkeld door Peter Kleiweg en speciaal bedoeld voor het meten van dialectafstanden en het in kaart brengen van dialectvariatie.

We hebben in dit artikel bepaald dat lexicale variatie en uitspraakvariatie sterk met elkaar correleren ($r=0.63$). In toekomstig onderzoek kan gezocht worden naar een verklaring voor deze samenhang. Ook kan nader bepaald en verklaard worden waar grote lexicale verschillen bestaan terwijl de uitspraakverschillen klein zijn, of omgekeerd.

● **Bibliografie**

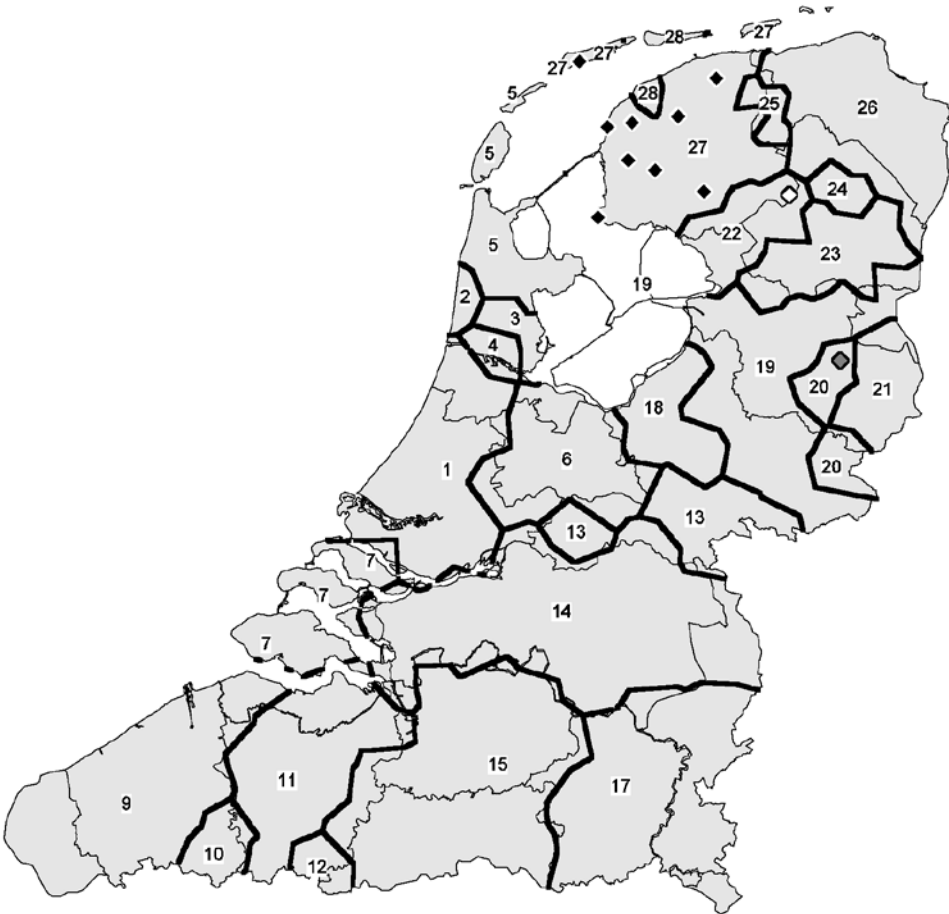
Blancquaert, E. (1948). *Na meer dan 25 jaar dialect-onderzoek op het terrein.* Nr. 28; Reeks III. Gent, koninklijke Vlaamse academie voor taal- en letterkunde.

Blancquaert, E. & W. Pée, red. (1925-1982). *Reeks Nederlands(ch)e dialectatlassen.* Antwerpen, De Sikkel.

- Bolognesi, R. & W. Heeringa (2002).** De invloed van dominante talen op het lexicon en de fonologie van Sardische dialecten. *Gramma/TTT; tijdschrift voor taalwetenschap*, 9 (1), 45-84. Beschikbaar via: <http://www.let.rug.nl/~heeringa/dialectology/papers/>.
- Chambers, J. & P. Trudgill (1998).** *Dialectology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Daan, J. & D. P. Blok (1969).** *Van randstad tot landrand. Toelichting bij de kaart: dialecten en naamkunde*. Bijdragen en mededelingen der Dialectencommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam 37, Amsterdam, N.V. Noord-Hollandsche uitgevers maatschappij.
- Geerts, G. (1975).** Voorlopers en varianten van het Nederlands; een gedocumenteerd dialect synchroon overzicht. Leuven, uitgeverij Acco.
- Van Ginneken, J. (1913).** *Handboek der Nederlandsche taal. Deel I. De sociologische structuur der Nederlandsche taal I*. Nijmegen, L.C.G. Malmberg.
- Goebel, H. (1984).** *Dialektometrische Studien: Anhand italoromanischer, rätoromanischer und galloromanischer Sprachmaterialien aus AIS und ALF*. Deel 3. Tübingen, Max Niemeyer.
- Gooskens, Ch. (2005).** How well can Norwegians identify their dialects? *Nordic Journal of Linguistics*, 28(1), 37-60.
- Gooskens, Ch. & W. Heeringa (2004).** Perceptive evaluation of Levenshtein dialect distance measurements using Norwegian dialect data. *Language variation and change*, 16, 189-207.
- Gooskens, Ch. & W. Heeringa (2006).** The relative contribution of pronunciation, lexical and prosodic differences to the perceived distances between Norwegian dialects. Te verschijnen in: *Literary and Linguistic Computing*.
- Goossens, J. (1970).** Niederländischen Mundarten - vom Deutschen aus gesehen. *Niederdeutsches Wort*, 10, 61-80.
- Goossens, J. (1977).** *Inleiding tot de Nederlandse dialectologie*, Groningen, Wolters-Noordhoff.
- Heeringa, W. (2001).** De selectie en digitalisatie van dialecten en woorden uit de Reeks Nederlandse Dialectatlassen. *TABU; bulletin voor taalwetenschap*, 31, 61-103.
- Heeringa, W. (2004).** *Measuring dialect pronunciation differences using Levenshtein distance*. Proefschrift rijksuniversiteit Groningen, Groningen. Beschikbaar via: <http://www.let.rug.nl/~heeringa/dialectology/thesis/>.
- Hoekstra, E. (1998).** Oer de oerienkomst tusken de dialekten fan Grinslân en it Frysk. In: *Philologia Frisica Anno 1996, Lêzingen en neipetearen fan it fjirtjinde Frysk filologekongres, 23, 24 en 25 oktober 1996*. Ljouwert, Fryske akademy, 117-137.
- Hoppenbrouwers, C. & G. Hoppenbrouwers (1988).** De featurefrequentie-methode en de classificatie van Nederlandse dialecten. *TABU; bulletin voor taalwetenschap*, 18, 51-92.
- Hoppenbrouwers, C. & G. Hoppenbrouwers (2001).** *De indeling van de Nederlandse streektaalen. Dialecten van 156 steden en dorpen geklasseerd volgens de FFM*. Assen, Koninklijke Van Gorcum B.V.
- Jain, A. & R. C. Dubes (1988).** *Algorithms for clustering data*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, N.J.
- Jellinghaus, H. (1892).** *Die niederländischen Volksmundarten*. Norden en Leipzig, Diedr. Soltau's Verlag.

- Kessler, B. (1995).** Computational dialectology in Irish Gaelic. In: *Proceedings of the 7th conference of the European chapter of the association for computational linguistics*. Dublin, EACL, 60-67.
- Lecoutere, C. P. F. (1921).** *Inleiding tot de taalkunde en tot de geschiedenis van het Nederlandsch*. Brussel.
- Nerbonne, J., W. Heeringa, E. van den Hout, P. van der Kooi, S. Otten & W. van de Vis (1996).** Phonetic distance between Dutch dialects. In: G. Durieux, W. Daelemans & S. Gillis (red.), *CLIN VI, Papers from the sixth CLIN meeting*. Antwerpen, university of Antwerp, center for Dutch language and speech, 185-202. Beschikbaar via: <http://www.let.rug.nl/~heeringa/dialectology/papers/>.
- Nerbonne, J. & P. Kleiweg (2003).** Lexical variation in LAMSAS. In: J. Nerbonne & W. Kretzschmar (red.), *Computers and the humanities, special issue on computational methods in dialectometry*, 37, 339-357. Beschikbaar via: <http://www.let.rug.nl/~nerbonne/paper.html>.
- Nerbonne, J. & C. Siedle (2005).** Dialektklassifikation auf der Grundlage aggregierter Ausspracheunterschiede. Ingediend bij: *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik*. Beschikbaar via: <http://www.let.rug.nl/~nerbonne/paper.html>.
- Nieuweboer, R. (1998).** *The Altai dialect of Plautdiitsch West-Siberian Mennonite Low German*. Proefschrift rijksuniversiteit Groningen, Groningen.
- Rensink, W. G. (1955).** *Dialectindeling naar opgaven van medewerkers. Mededelingen der centrale commissie voor onderzoek van het Nederlandse volkseigen* 7, 20-23.
- De Schutter, G. (1994).** Dutch. In: E. König & J. van der Auwera (red.), *The Germanic languages*, Routledge Language Family Descriptions, London en New York, Routledge.
- Séguy, J. (1973).** *Atlas linguistique de la France par régions, atlas linguistique de la Gascogne, complément du volume VI*. Paris, centre national de la recherche scientifique.
- Spruit, M.R. (2005).** Classifying Dutch dialects using a syntactic measure. The perceptual Daan and Blok dialect map revisited. In: J. Doetjes & J. van de Weijer (red.), *Linguistics in the Netherlands 2005*, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, 179-190.
- Taaldeman, J. (1978).** *De vokaalstructuur van de "Oostvlaamse" dialecten. Een poging tot historische en geografische situering in het Zuidnederlandse dialectlandschap*. Bijdragen en Mededelingen der Dialectencommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam 51. Amsterdam, N.V. Noord-Hollandsche uitgevers maatschappij.
- Taaldeman, J. (1979).** Het klankpatroon van de Vlaamse dialecten. Een inventariserend overzicht. In: *Inleiding tot het Woordenboek van de Vlaamse dialecten*, 48-120. Tongeren, G. Michiels.
- Weijnen, A. (1941).** *De Nederlandse dialecten*. Groningen, Noordhoff.
- Weijnen, A. (1946).** De grenzen tussen de oost-noord-Brabantse dialecten onderling. In: *Oost-Noordbrabantse dialectproblemen: lezingen gehouden voor de dialectencommissie der koninklijke Nederlandsche akademie van wetenschappen op 12 april 1944*. Amsterdam, N.V. Noord-Hollandsche uitgeversmaatschappij.
- Weijnen, A. (1958).** *Nederlandse dialectkunde*. Assen, Van Gorcum & Comp. N.V. - G.A. Hak & Dr. J. Prakke.
- Te Winkel, J. & F. C. Wieder (1901).** *Geschiedenis der nederlandsche taal, naar de tweede Hoogduitse uitgave (1898) met toestemming van den schrijver vertaald door Dr. F. C. Wieder*. Culemborg, Blom & Olivierse.

- Appendix

Figuur 1. De dialectkaart van Daan zoals deze van toepassing is op de 360 dialecten die in dit artikel gebruikt worden. De dunne lijnen geven grenzen tussen provincies en/of landen weer, de dikke lijnen geven grenzen tussen dialectgebieden weer. Ruitjes representeren dialecteilanden. De zwarte ruitjes representeren de Friese steden die behoren tot groep 28 (stadsfries). Het witte ruitje representeert Appelscha. In Appelscha wordt zowel het dialect van groep 22 (Stellingwerfs) als van groep 27 (Fries) gesproken. Het grijze ruitje representeert het dialect van Vriezenveen dat sterk contrasteert met het dialect dat in de omliggende plaatsen gesproken wordt. De verdeling van de 360 variëteiten wordt weer-

gegeven in Figuur 3.

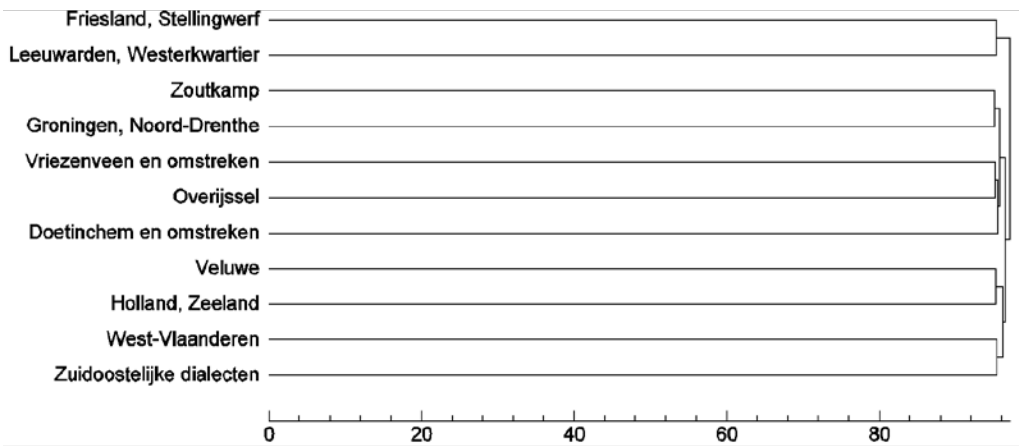
Figuur 2. De dialectkaart van De Schutter. De kaart is een vereenvoudigde versie van de kaart van Daan en laat de zes belangrijkste gebieden zien. De afkortingen hebben de volgende betekenissen: FR=Fries, NO=noordoostelijke dialecten, CW=centraal westelijke dialecten, ZW=zuidwestelijke dialecten, CZ=centraal zuidelijke dialecten, ZO=zuidoostelijke dialecten. De kaart is overgenomen uit De Schutter (1994), waarbij de namen van de dialectgebieden zijn vertaald uit het Engels in het Nederlands.

Figuur 3. Verdeling van de 357 plaatsen, corresponderend met 360 verschillende variëteiten. Witte ruitjes representeren taaleilanden (Friese steden), en grijze ruitjes plaatsen waar twee dialecten worden gesproken. Daarbij geldt één van de twee dialecten als een taaleiland. Het betreft Tjalleberd (meest linkse ruitje), Donkerbroek (middelste ruitje) en Appelscha (meest rechtse ruitje). Kleine cirkeltjes representeren kleine geografische eilanden.

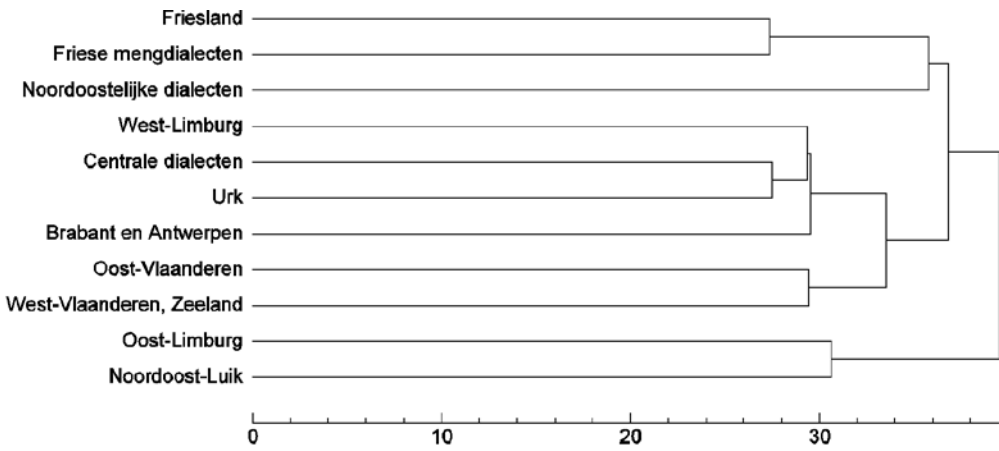
Figuur 4. Verdeling van de 360 dialectplaatsen over 16 atlasdelen en 16 veldwerkers. De dunne lijnen geven grenzen tussen provincies en/of landen weer, de dikke lijnen geven grenzen tussen transcribentgebieden weer. De drie-letterige afkortingen hebben de volgende betekenis: bla=E. Blancquaert, boe=K. Boelens, cla=J.C. Cleassens, daa=Jo Daan, ent=H. Entjes, gof=W. Goffin, hol=A.R. Hol, mee=P. J. Meertens, oye=L. Oyen, pas=J. Passage, pee=Willem Pée, sas=A. Sassen, ste=A. Stevens, van=H. Vangassen, wei=A. Weijnen, wou=G. van der Woude. De cijfers zijn de nummers van de atlasdelen. De opnamen in deel 2 werden òf door Blancquaert òf door Vangassen gemaakt. De plaatsen in deel 5 werden gezamenlijk bezocht door Blancquaert en Meertens. Zwarte ruitjes representeren opnamen van Blancquaert, witte diamanten gezamenlijke opnamen van Blancquaert en Oyen, en grijze ruitjes gezamenlijke opnamen van Blancquaert, Boelens en Van der Woude.

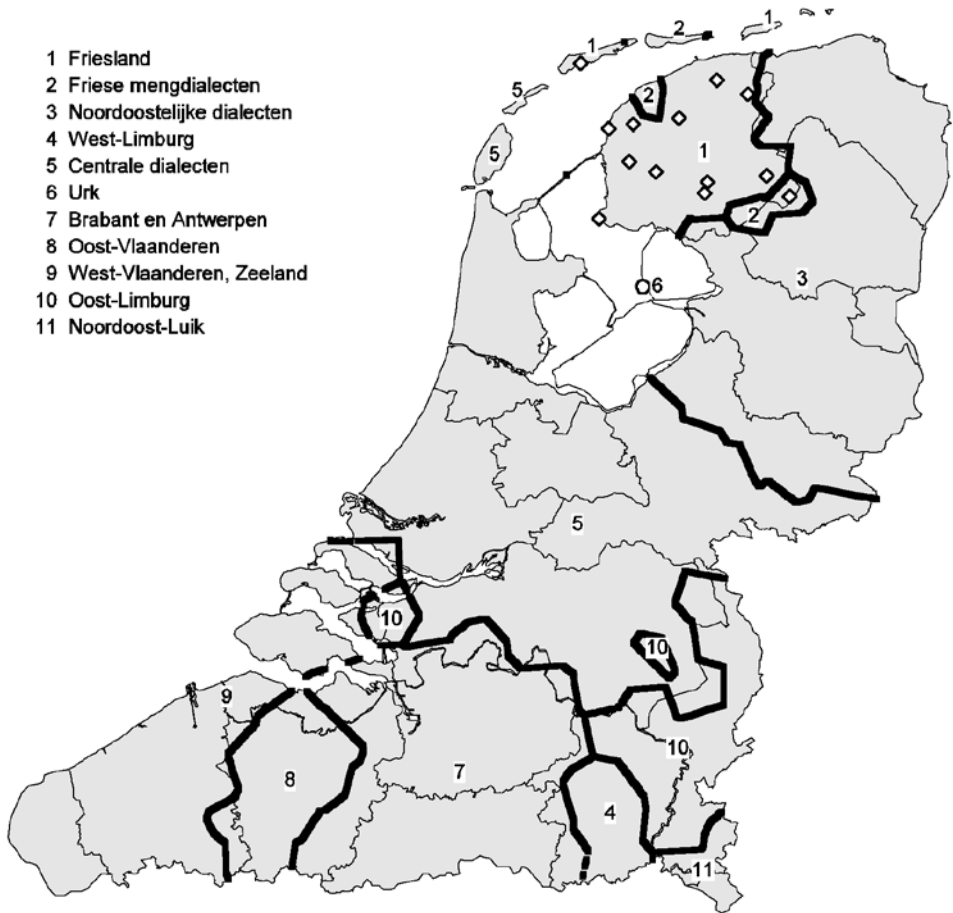
Figuur 5. Dendrogram op basis van de onderlinge lexicale afstanden tussen 360 dialecten. De schaal representeert percentages (zie paragraaf 4.2). De 11 labels zijn (met uitzondering van Zoutkamp) niet de bladeren van de bomen, maar representeren subgroepen met daarin een verdere verdeling in dialecten. De 11 groepen worden geografisch weergegeven in Figuur 6. De boomstructuur verklaart 71% van de variantie.

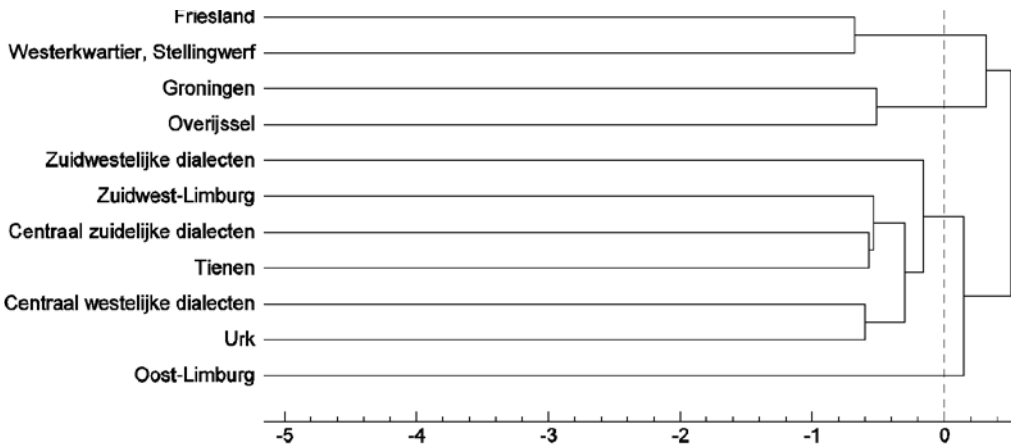
Figuur 6. Verdeling op basis van lexicale afstanden. De kaart toont de 11 meest significante groepen uit het dendrogram in Figuur 5. Het ruitje in het noordwesten representeert het dialect van Leeuwarden dat één groep vormt met het dialect van het Westerkwartier (groep 2).

Figuur 7. Dendrogram op basis van de onderlinge uitspraakafstanden tussen 360 dialecten. De schaal representeert percentages (zie paragraaf 5.4). De 11 labels zijn (met uitzondering van Urk) niet de bladeren van de bomen, maar representeren subgroepen met daarin een verdere verdeling in dialecten. De 11 groepen worden geografisch weergegeven in Figuur 8. De boomstructuur verklaart 70% van de variantie.

Figuur 8. Verdeling op basis van uitspraakafstanden. De kaart toont de 11 meest significante groepen uit het dendrogram in Figuur 7. De ruitjes in het noordwesten representeren dialecteilanden die behoren tot de Friese mengdialecten (groep 2).

Figuur 9. Dendrogram op basis van gecombineerde afstanden (lexicon en uitspraak) tussen 360 dialecten. De schaal representeert z-waarden (zie paragraaf 6.1). De 11 labels zijn (met uitzondering van Tienen en Urk) niet de bladeren van de bomen, maar representeren subgroepen met daarbinnen een verdere verdeling in dialecten. De 11 groepen worden geografisch weergegeven in Figuur 10. De boomstructuur verklaart 73% van de variantie.

Figuur 10. Verdeling op basis van gecombineerde afstanden (lexicon en uitspraak). De kaart toont de 11 meest significante groepen uit het dendrogram in Figuur 9. De drie ruitjes in het noordwesten representeren Tjalleberd (links), Donkerbroek (midden) en Appelscha (rechts). In deze plaatsen wordt zowel een Fries dialect (groep 1) als een Saksisch/Fries mengdialect (groep 2) gesproken.

Marokkaanse jongens en het Algemeen Nederlands

Substandaardisering als sociale onderhandeling

JÜRGEN JASPERS*

Abstract

Ethnic minority youths in Flemish Belgium are stereotypically believed to underperform when speaking Dutch, but recent school-ethnographic research has found that Moroccan boys are quite competent in a number of Dutch varieties, including a playful use of Standard Dutch. Their routine use of Dutch, however, deviates systematically from Standard Dutch, in spite of their playful expertise and regular formal instruction in Standard Dutch at school. This article shows how playful and non-playful linguistic practice are related, and how both are inspired by what Moroccan boys refer to as *doing ridiculous*. This is a practice that involves witty recalcitrance and the creation of ambiguity in situations of increased accountability, and it crucially defines their interpretation of their social world, of which Standard Dutch is a part. This may have interesting repercussions for the analysis of the Flemish substandard variety 'tussentaal'.

0 Inleiding

De aanwezigheid van niet-Europese etnische minderheden in westerse samenlevingen wordt gewoonlijk als problematisch beschouwd. Dat is uitgesproken het geval in Vlaanderen, waar de integratie dan wel assimilatie van deze groepen sinds het einde van de jaren 80 voor verhitte maatschappelijke discussie zorgt (zie bv. Blommaert & Verschueren 1998). Het taalgebruik van deze minderheden, en dan vooral hun kennis van het Nederlands, wordt daarbij vaak als toetssteen van integratie beschouwd, en vaker nog als steen des aanstoots omdat deze kennis meestal als onvoldoende wordt beschouwd, of als symptomatisch voor de onwil van deze minderheden om te integreren. In recent onderzoek blijkt echter dat Marokkaanse jongens in Antwerpen over een veelzijdige Nederlandstalige competentie beschikken, die onder meer hun verregaande integratie in de Vlaamse samenleving illustreert (Jaspers 2005b). Het dagelijkse Nederlands van deze jongens wordt niet alleen gekenmerkt door wijdverspreide patronen van sociale stratificatie, maar ze blijken ook competent te kunnen spelen met verschillende Nederlandstalige variëteiten zoals het Antwerps dialect, het Algemeen Nederlands, of vormen van gebrekkig Nederlands.

* Jürgen Jaspers is verbonden aan het departement taalkunde van de Universiteit Antwerpen (Prinsstraat 13, B – 2000 Antwerpen). Corresponderen over dit artikel kan via jurgen.jaspers@ua.ac.be

In contrast echter met de geestige vlotheid waarmee ze zichzelf en anderen weten te vermaken op informele momenten in de klas en op de speelplaats, worden deze jongens snel moeizame taalgebruikers wanneer de standaardtalige kwaliteit van hun taalgebruik ter beoordeling ligt in toetsen en andere formele evaluaties. Het dagelijkse Nederlands van deze jongens wijkt namelijk onder invloed van het Arabisch of Berber systematisch af van het AN, en het is ook *gesubstandaardiseerd*, d.w.z. dat het (1) zowel dialectische als standaardtalige kenmerken bevat; en (2) een socio-politieke dimensie heeft, nl. wel enigszins tegemoetkomt aan de verwachtingen over standaardtaalgebruik, maar consequent onder die verwachtingen blijft. Het is eerder een 'sociolect' dus dan een 'regiolect' (hoewel deze categorieën nooit absoluut zijn).

Het is duidelijk dat dit gesubstandaardiseerd Nederlands deze jongens blijvend kwetsbaar maakt op niveaus waar standaardtalige correctiepraktijk zich het meest manifesteert, en uiteindelijk hun verwijzing ondersteunt naar die sociale domeinen waar standaardtaal een geringe(re) rol speelt. In het licht daarvan, en gezien hun veelzijdige Nederlandstalige competentie, kan men zich afvragen waarom het dagelijkse Nederlands van deze jongens blijvend door afwijkingen wordt gekenmerkt in weerwil van het dagelijkse aanbod van Standaardnederlands op school. Vergelijkbare vragen werden meestal vroeger ook gesteld rond het taalgebruik van (autochtone) dialectsprekende leerlingen op school en hun statistisch overwicht in schoolfaalstatistieken. Maar zoals Van de Velde opmerkt (2002:131) heeft deze kwestie buiten het Kerkradeproject¹ wetenschappelijk gezien weinig animo teweeggebracht in het Nederlandse taalgebied (in tegenstelling tot de veelvuldige studies daarbuiten, zie bv. Erickson 1986, Hymes 1996), hoewel de toenemende aanwezigheid van allochtone groepen Nederlandstaligen deze kwestie wellicht opnieuw in de schijnwerpers plaatst.

In dit artikel wil ik aantonen dat Marokkaanse jongens systematisch substandaardiseren omdat ze het AN niet meteen als een aantrekkelijke variëteit beschouwen in de sociale wereld zoals zij die rondom zich percipiëren. Ik bekijk hieronder welke specifieke groep het voorwerp vormt van deze studie (paragraaf 2), en wat die groep zelf van het AN vindt (paragraaf 3). Vervolgens beschrijf ik hoe die in de praktijk met het AN speelt (paragraaf 4), hoe die speelse praktijk op sommige momenten voor talige sabotage kan zorgen (paragraaf 5), en op welke manier deze sabotage deel uitmaakt van een dagelijkse praktijk op school die Marokkaanse jongens zelf als *belachelijk doen* omschrijven (paragraaf 6). Daarna bekijk ik in hoeverre een analyse van deze speelse praktijk een verklaring biedt voor het systematisch substandaardiseren van deze jongens, en eventueel bruikbaar is voor de verklaring van andere vormen van substandaardisering zoals 'tussentaal' in Vlaanderen (paragraaf 7). Maar eerst wil ik ingaan op het theoretische en methodologische raamwerk dat ik in dit artikel hanteer.

1 Zie Stijnen & Vallen (1981), Hos, Kuiper & van Tuijl (1982), Vallen & Stijnen (1996). In België kan bv. Van de Craen & Willemyns (1985) opgemerkt worden. (Al deze referenties komen uit Van de Velde 2002).

● I Theoretisch en methodologisch kader

Dit artikel maakt deel uit van een wetenschappelijke traditie die ervan uitgaat dat menselijke activiteit en interpretatie in essentie sociale, gecontextualiseerde gebeurtenissen zijn, en dat sociaal gedrag (zoals taalgebruik) bestudeerd dient te worden in termen van de manieren waarop mensen elkaar begrijpen en betekenisvol vinden. Interpretatieve sociologieën zoals het sociaal-constructionisme (Giddens 1976), het symbolisch interactionisme (Goffman 1971) of de etnomethodologie (Garfinkel 1967) zijn daarvan concrete realisaties. Interpretatie wordt daarbij beschouwd als een generisch element van alle sociale interactie, wat elke menselijke actie (of non-actie) als het ware tot betekenisvolheid veroordeelt. Mensen worden daarbij als praktische sociale wetenschappers beschouwd, die het gedrag rondom hen interpreteren als gemotiveerde actie en daarop proberen te reageren. De kennis, rationaliteit en reflexiviteit die daarbij worden ingezet dienen daarom ook een deel te zijn van de uiteindelijke analyse, omdat ze constitutief zijn voor de actie die wordt bestudeerd.

Als sociale interactie gebaseerd is op individuele interpretaties, dan lijkt dat een stabiele sociale (en talige) structuur veeleer te verhinderen. Maar Giddens, Garfinkel en anderen wijzen erop dat sociale actie doordrongen is van routine en routinisering, en dat mensen van elkaar routineuze en voorspelbare actie verwachten, en elkaar zo nodig terechtwijzen wanneer de verwachte routine niet wordt geproduceerd. Routine zorgt ervoor dat menselijke actie niet verklaard hoeft te worden als het product van een absoluut soeverein individu, omdat ze juist onbewustheid en gewoontevorming veronderstelt. En ze impliceert dat ieder individu terecht komt in, en beperkt wordt door, een al op voorhand geroutiniseerde wereld. Momentane actie gaat dus telkens gepaard met de reproductie van sociale routine. *Discours* is een term die vaak wordt gebruikt om te wijzen op deze al dan niet talige betekenisvolle activiteit in relatie tot sociale, culturele en historische contexten en ontwikkelingen.

Als menselijke activiteit (zoals kennisverwerving) interpretatie en participatie inhoudt, dan komt een typisch (taal)leerproces in dit kader neer op het toenemend deelnemen aan nieuwe contexten, of op het verwerven van de identiteit van een bepaalde groep, veeleer dan dat het een louter individuele en cognitieve gebeurtenis zou inhouden (zie Lave & Wenger 1991). Toenemend participeren veronderstelt een voortdurende onderhandeling met de betekenissen van een andere wereld, een proces waarbij men de gewoonlijke perceptie van zichzelf tracht te verzoenen met nieuwe praktijken en met de implicaties daarvan voor hoe men zichzelf bekijkt en door anderen bekeken wordt. Dit onderhandelingsproces heeft invloed op het taalgebruik waarvan participanten vinden dat het bij hen past. In situaties van taalcontact ontstaan mengvormen of code-wisselingen m.a.w. niet automatisch, maar via de interpretatieprocessen van wie aan dergelijke situaties deelneemt.

Dit theoretisch raamwerk brengt een specifieke methodologische benadering met zich mee, die men heel algemeen 'discours-analytisch' zou kunnen noemen, zij het dat daarbij meer methodes en concepten kunnen worden gehanteerd dan gewoonlijk wordt aangetroffen in wat bekendstaat als de *critical discourse analysis*. Zo heb ik, afhankelijk van welke methode het meeste inzicht opleverde over interpretatie-processen in de data, gebruik

gemaakt van de conversatie-analyse (Heritage 1984, Ten Have 1999), de 'ethnography of communication' (zie Hymes 1996), de linguïstische pragmatiek (Verschuieren 1999), de linguïstische antropologie (Duranti 1997), en de (school)etnografie (Erickson 1986, McDermott et al. 1978), en heb ik een beroep gedaan op de voorbeelden uit de kwantitatieve (Labov 1966) en interactioneel-sociolinguïstische literatuur (Gumperz 1982, Rampton 1995).

Omdat in dit theoretisch raamwerk de interpretatie-in-context cruciaal is, moet de beleving van etniciteit en identiteit, en de sociale routines of normen die ermee samenhangen, in actuele praktijk worden onderzocht. In deze studie wordt dus niet gewerkt met 'Marokkaanse etniciteit' als constante variabele, omdat een dergelijke veronderstelling van een essentiële identiteit precies interpretatie-in-context overbodig zou maken.² Etniciteit wordt hier beschouwd als iets dat dagelijks opnieuw wordt gestalte gegeven (cf. Cameron 1995, Varenne & McDermott 1999), en de (talige) manieren waarop dat zichtbaar op school gebeurt, de vanzelfsprekendheden die daarbij gelden, en de effecten ervan zijn het voorwerp van analyse. Dergelijk (etnografisch) onderzoek van de actuele (talige) praktijk van etnische minderheden is eerder dun gezaaid binnen het Nederlandse taalgebied (maar zie bv. Pels 1991). Meestal bestaat een voorkeur voor zelf-rapportage en interviews (zie bv. Appel 1999, Cornips 2002, Djait 2003, Hermans 1994, Nortier 2001, Timmerman 1999), wat in de internationale literatuur al een tijd als bezwaarlijk wordt gezien (zie bv. Silverman 1994).

Dit onderzoek sluit aan bij meestal Engelstalig etnografisch onderzoek naar het (taal)gedrag van adolescenten in schoolcontexten (bv. Candela 1999, Eckert 2000, Foley 1990, Heller 1999, Rampton 2005, Willis 1977) en in hun vrije tijd (bv. Pujolar 2001, Rampton 1995). In dergelijk onderzoek wordt aangetoond hoe lokale interpretatieprocessen van cruciaal belang zijn voor de vormgeving van taalgebruik en sociale relaties binnen de klas – waarbij 'lokaal' betekent dat deze processen eigen zijn aan de interactie tussen specifieke mensen op een specifiek moment in de tijd.³ Uit deze studies blijkt onder meer ook dat niet zozeer de specifieke etnische achtergrond, maar in veel gevallen de sociale (*working class*) achtergrond en het (mannelijk) geslacht vergelijkbare interactie- en interpretatieprocessen opleveren op school (zoals een eerder onenthousiaste omarming van de leerstof, het vertonen van afwijkend gedrag en weinig animo voor de (standaard)taal waarin de school zich tot hen richt, de school eerder niet dan wel als instrument voor sociale promotie beschouwen (zie ook Bourdieu 1991)).

Bij de analyse die volgt wordt in het bijzonder aandacht besteed aan talige *stileringen*, d.w.z. overdreven en geïntensifieerde weergaves van bepaalde manieren van spreken om

- 2 Dat maakt de vele analyses van 'jongerentaal', waarin de lokale relevantie en betekenis van wat het betekent om 'jongere' te zijn niet wordt onderzocht, natuurlijk even problematisch. Leeftijd lijkt hier vaak automatisch een bepaald soort taalgebruik tot stand te brengen. Terwijl seksualiteit, huidskleur, afkomst, oriëntatie op school en regio (om maar enkele te vernoemen) identiteitskenmerken zijn die vaak de als homogeen beschouwde jongerengroep doorkruisen en verdelen, en op veel momenten een grotere invloed uitoefenen op het gedrag en taalgebruik dan de leeftijd van deze jongeren.
- 3 Deze lokale interpretatieprocessen staan niet los van wat 'non-lokaal' is, d.w.z. dat de materialen waarmee men sociale relaties construeert, zoals o.m. taal, niet gecreëerd worden op het moment zelf, maar al bestaan vóór nieuwe lokale interpretaties ontstaan, als het routineuze product (het 'bezinsel' a.h.w.) van vroegere sociale actie waarvoor het opnieuw lokaal wordt ingezet (zie bv. Erickson 1986:128-129).

er retorisch succes mee te behalen (Coupland 2001, Rampton 2001a). Vaak signaleren stileringen het gebruik van ironie, zoals bij het overdreven gebruik van de standaardtaal in een informele situatie, en bij gebruik van het dialect in een formele context. Maar ook andere talige middelen die stereotypisch zijn of een uitgesproken betekenis hebben (woorden of complexere gehelen uit andere talen zoals het Duits, Frans of Engels, religieuze en ambtelijke taal, *foreigner talk*, gebrekkig of etnisch Nederlands) komen hiervoor vaak in aanmerking, met soms erg verscheiden communicatieve intenties en effecten (zie bv. het 'Murks' in Nortier 2001). Stileringen zijn in essentie van dezelfde orde als routineuze stijlwisselingen. Deze laatste betreffen het sociolinguïstisch al uitgebreid aangetoonde overschakelen naar (in)formele taalelementen in een (in)formele situatie. Stileringen onderscheiden zich van deze routineuze soort door hun uitzonderlijke, kortstondige en hoog-theatrale karakter. Een spreker die wisselt van een lage naar een hogere frequentie van postvocalische [r] (zoals in *far* of *fourth*) wanneer hij zich in een prestigieuzere context bevindt (Labov 1966), voert een gekende en wijdverspreide, en dus routineuze, stijlwisseling uit, en wordt gezien als iemand die normaal of *in propria persona* spreekt. Stileringen houden echter een op het eerste zicht vreemde, abrupte, en overdreven stijlwisseling in die niet gekend is, tenzij binnen een beperkte groep. Wie stileert gebruikt talige middelen die hij of zij normaal gezien niet (zo intensief) gebruikt (zoals het AN dan wel plat dialect), en spreekt gekunsteld of *in altera persona*, wat voor ambiguïteit zorgt en interpretatieve complexiteit (Cameron 1995:15-16, Coupland 2001:349). De productie van stileringen, de reactie erop, en het verschil met wat als 'normaal' taalgedrag wordt gezien, vormen daarom een rijke grond voor de analyse van identificatieprocessen en hun relatie met taalgebruik.

Het AN dat in de stileringen hieronder voorkomt verschilt enigszins van hoe 'het' AN gewoonlijk in grammatica's wordt beschreven. Dat betekent dat ik in feite een analyse maak van hoe het "AN" door Marokkaanse jongens wordt gebruikt, d.w.z. het AN zoals deze variëteit door henzelf wordt geïnterpreteerd en geproduceerd (in wat volgt laat ik de aanhalingstekens weg). Mijn beslissing om een fragment als een stilering van het AN te beschouwen werd onder meer bepaald door mijn lange vertrouwdheid met de gewone en ongewone manieren van spreken van de jongens wier taalgebruik ik bestudeerde, en verder door specifieke elementen als een plotse verdichting en intensiteit van standaardtalige kenmerken (zoals het vermijden van vaak gecorrigeerde dialectkenmerken als velare [D:] of palatale [a:], het gebruik van persoonlijke voornaamwoorden als *u* en *jij* in plaats van *gij*, het vermijden van binding (*vind jij* en *vind ik* in plaats van dialectisch *vinde gij* en *vinnekik*), het gebruik van het diminutiefsuffix *-je* in plaats van *-ke*, stereotypisch formele of intellectualistische lexis, en speciale akoestische vormgeving zoals een verzorgde articulatie, stemvorming, of abrupte wisselingen in luidheid en toonhoogte (cf. Rampton 2003). De meeste fragmenten werden ook ter controle voorgelegd aan (dezelfde) Marokkaanse jongens.

2 Marokkaanse jongens: situering, talig repertoire

2.1 Dataverzameling, situatiebeschrijving

De data waarover ik hier rapporteer werden etnografisch verzameld op één secundaire school in Antwerpen (de “Stadsschool” vanaf hier), meer bepaald in een 5de en 6de jaar elektro-mechanica (EM). Concreet werden drieëntwintig Marokkaanse jongens (op een totaal van 34 leerlingen) van mei 1999 tot april 2002 bestudeerd in hun dagelijks leven in de klas en op school.⁴ De data werden verzameld via participerende observatie, interviews, individuele audio-opnames en klasopnames, en ook via retrospectieve interviews op basis van de opnames. Dat leverde een corpus op van 35 uur individuele audio-opnames en 35 uur gelijktijdige lesopnames, 45 uur interviews, en ongeveer 400 pagina’s veldnota’s. Alle individuele opnames en interviews werden getranscribeerd (ongeveer 1500 pagina’s), en daaruit werden vervolgens fragmenten geselecteerd voor verdere analyse.

De klassen die ik bezocht waren interetnisch samengesteld: er zaten zowel Marokkaanse, Turkse als Vlaams-Belgische leerlingen in, maar telkens maakte de Marokkaanse groep twee-derde van het totale aantal leerlingen uit. Leeftijden varieerden van 17 tot 21, de achtergrond van de meeste leerlingen was *working class*. Op twee leerlingen na is iedereen in België geboren, en in beide klassen zaten enkel jongens, met één uitzondering. De Stadsschool biedt technisch en beroepssecundair onderwijs aan. Hoewel ze erg veel ‘etnische’ leerlingen telt staat ze niet bekend als een zgn. zwarte school. Relaties tussen leerlingen en leerkrachten zijn over het algemeen als vriendelijk en opbouwend te typeren. Marokkaanse jongens namen in beide klassen een dominante positie in vanwege hun numerieke overwicht, maar ook omdat Marokkaanse jongens grotendeels de sfeer bepaalden en op de voorgrond stonden wanneer een leerkracht de klas toesprak of vragen stelde. Het feit dat Marokkaanse jongens *belachelijk deden* en het vlotte klasverloop enigszins tegenwerkten (zie paragraaf 6) droeg sterk bij tot hun dominante positie in de klas.

2.2 Talige competenties en repertoire

De schoolcontext waarin deze data werden verzameld is erg meertalig. Verschillende leerlingen woonden vrij recent nog elders in Europa en brachten hun competenties in o.m. het Frans, Italiaans, Pools en Russisch mee naar school. Officieel hanteert de school echter een strikt eentalige beleidslijn, heeft ze enkel Nederlandstalig personeel in dienst, en organiseert ze geen voorzieningen voor minderheidstalen. Er bestaat op de Stadsschool ook een taalregel (“Op school wordt Algemeen Nederlands gepraat”), die binnen de EM in een extra document als volgt werd verwoord:

We gebruiken vanzelfsprekend *standaardtaal (Algemeen Nederlands) tijdens de les*. (...) In de les worden *geen dialecten* en zeker *geen vreemde talen die slechts een klein groepje begrijpt* gesproken. Iedereen moet iedereen altijd kunnen begrijpen. [nadruk in origineel]

4 Met een onderbreking van vier maanden, van september tot december 2001.

Dergelijke taalgebruiksrichtlijnen, en de dagelijkse correctiepraktijk die ermee samenhangt, zorgen zowel bij Vlaams-Belgische als Marokkaanse leerlingen voor een sterk bewustzijn over (standaard)talige verwachtingen, en over de ongepastheid van het gebruik van (in dit geval) het Antwerps dialect. Deze expliciete normen zijn in Vlaanderen wijdverspreid in het onderwijs, de overheid, en delen van de media (zie bv. Hendrickx 1998, Jaspers 2001, Kloots 2003).

De feitelijke meertaligheid die niettemin op de Stadsschool bestaat is goed op te merken in de EM-klas: daar werden verschillende Turkse, Arabische, Berberse en Nederlandstalige variëteiten gesproken. Verschillende Marokkaanse jongens merkten zelf op dat ze voortdurend wisselden tussen het Nederlands en hun thuistaal, en dat ze daarbij ook elementen uit andere variëteiten overnamen, afhankelijk van hun interesse en capaciteit om dat te doen, en van de vrienden, muziek of beeldcultuur waarmee een variëteit werd geassocieerd. ‘Wij mixen alles dooreen’ was een frequent antwoord wanneer ik Marokkaanse jongens iets vroeg over hun dagelijkse taalgebruik (cf. Boumans 2002), en in de klas kon dagelijks intensief code-wisselen worden opgemerkt.⁵

‘Thuistaal’ heeft hier betrekking op verschillende Marokkaans-Arabische (verbonden met steden als Tanger, Tetouane en Oujda) en Berberse variëteiten (vooral Tamazight), hoewel de meeste jongens (15 van de 23) een Berbertalige achtergrond hadden. Arabische en Berberse variëteiten zijn niet onderling verstaanbaar. Dat zorgt ervoor dat Marokkaanse jongens vaak Nederlands spreken met elkaar en frequent code-wisselen (cf. Boumans 1998, 2002:262), en dat ook op school aanzienlijk meer Nederlands wordt gesproken dan Arabisch of Berber.⁶ Thuistalen werden wel vaak gebruikt om scheldwoorden, uitroepen of geboden te verwoorden, maar deze uitingen hadden meestal een kortere lengte dan het Nederlands dat deze jongens produceerden. In interviews werd opgemerkt dat ook thuis veelvuldig Nederlands werd gesproken, vooral dan tussen broers en zussen, zelfs in die mate dat ouders soms expliciet moesten eisen dat Arabisch of Berber zou worden gesproken opdat ze het gesprek zouden kunnen volgen. Sommige jongens vonden dat ze beter Nederlands spraken dan Arabisch of Berber. Volgens hun Turkstalige klasgenoten zouden

- 5 Op een bepaald moment hield ik een verkennende enquête in de klas waarin ik elke leerling vroeg welke verschillende talen hij sprak, welke taal hij thuis gebruikte en welke met z'n vrienden, welke taal hij het best sprak en welke het meest. Sommige jongens parodieerden de enquête, en het verschil tussen een taal ‘kennen’ en ze ook echt gebruiken was natuurlijk vrij dubbelzinnig. Maar uit deze enquête bleek niettemin dat in tegenstelling tot hun Vlaams-Belgische klasgenoten, Marokkaanse jongens zich als uitgesproken meertalig beschouwden – sommigen vermeldden dat ze tot zes verschillende talen konden spreken, en één jongen vermeldde onder meer vier dialecten van het Nederlands.
- 6 Deze situatie is anders voor de Turkstaligen in de klas, die wél erg intensief thuistaalgebruik lieten noteren. De competentie van deze jongens in thuistalen als het Arabisch of Berber kon niet door mijzelf vastgesteld worden (ik heb een uiterst minimale competentie in beide variëteiten, en heb o.a. vertalers en Marokkaanse jongens ingeschakeld voor vertalingen). Wel kon ik registreren hoe binnen de groep van Marokkaanse jongens sprekers van het Berber regelmatig geridiculiseerd werden om hun problematische competentie in het Arabisch, wat niet omgekeerd gebeurde voor sprekers van het Arabisch, wier kennis van het Berber meestal nihil was. Sommige Berbersprekers hadden een goede mondelinge vaardigheid in het (Marokkaans) Arabisch, anderen kenden vooral religieus Arabisch vanuit de koranschool of veelgebruikte scheldwoorden. Schriftelijke vaardigheid in het Arabisch was meestal erg beperkt, en het Berber heeft een spelling die nog in ontwikkeling is (zie Tilmatine & Suleiman 1996).

Marokkaanse jongens zelfs bijna uitsluitend Nederlands met elkaar spreken, wat een ernstige overdrijving is, maar ze wijst alleszins op de grote evidentie van het Nederlands in het dagelijkse repertoire van Marokkaanse jongens.

In de data bleek zelfs dat Marokkaanse jongens vertrouwd waren met *verschillende* Nederlandstalige variëteiten, en deze op een speelse manier inlassen in het dagelijks leven op school. Zo werden onder meer Oost- en West-Vlaamse dialecten speels gebruikt, net als het Antwerps dialect, het AN, en vormen van zeer gebrekkig Nederlands. In interviews werden deze variëteiten altijd aan andere groepen sprekers toegeschreven, en ze werden dus vooral gebruikt om te lachen of om er een bepaald effect mee na te streven.⁷ Wanneer ik hen liet luisteren naar hoe ze in de opnames speelden met Nederlandstalige variëteiten maakten Marokkaanse jongens zelf een onderscheid tussen dit effectgericht of inauthentiek gedrag, dat ze als een vorm van *belachelijk doen* benoemden, en wat volgens hen normaal (taal)gedrag of *serieus doen* was, waarbij men o.m. ‘rustig’ zou spreken, enkel eigen variëteiten zou gebruiken, en niet al te intensief code-wisselt (Jaspers 2005b:115-117).

Als we kijken naar de kwaliteit van het dagelijkse niet-speelse Nederlands van deze jongens, dan valt op dat vooral het mondelinge taalgebruik op informele momenten erg vlot is. Deze Marokkaanse jongens zijn duidelijk een product van de samenleving waarin ze opgroeien (en zijn dus ‘geïntegreerd’), aangezien hun Nederlands gekenmerkt wordt door patronen van sociale stratificatie die ook elders in Vlaanderen op te merken zijn: hoe formeler de context, hoe meer standaardtalige realisaties van bepaalde fonologische kenmerken in mijn data konden worden aangetroffen. Dat blijkt uit een kwantitatieve staalname waarbij drie verschillende contexten werden uitgekozen die respectievelijk formeel, semi-formeel en informeel kunnen worden genoemd. Telkens werd daarbij het taalgebruik van één jongen (Faisal, een pseudoniem) bestudeerd. Deze drie contexten zijn:

- (1) een publieke spreekbeurt die Faisal geeft over een boek dat hij heeft gelezen (formeel, 5 minuten 30);
- (2) een interview met mijzelf en een kort gesprek na de les met de leerkracht (semi-formeel, 7 minuten);
- (3) en interactie op de speelplaats (informeel, 10 minuten).

Zowel wat t-deletie betreft (in woorden als ‘dat’ en ‘goed’), als de realisatie van een standaardtalige [o:] (‘boot’) vs. de Antwerpse [u^ə] of [ʌ:], en de realisatie van een standaardtalige [a:] vs. de Antwerpse [ɑ:] (in een woord zoals ‘vader’ bv.), blijkt dat Faisals taalgebruik significant formeler wordt als hij zich in formelere settings beweegt (chi-square, $p < 0.05$ in Tabel 1, 2 en 3).

7 Verder hebben deze jongens ook zeer gevarieerde competenties in het Frans en Engels, en in de thuishalen van andere anderstalige leerlingen (Turks e.d.) (zie Jaspers 2005b:171ff.).

dergelijke afwijkingen door autochtone Nederlandse jongeren). Deze afwijkingen worden traditioneel verklaard als de gevolgen van een taalcontactsituatie, waar talige factoren (hier het Arabisch, Berber, en het Antwerps dialect), al dan niet in combinatie met extralinguïstische factoren (zoals hier misschien een sociohistorische factor als immigratie of sociale klasse), voor interferentie en mengvormen zorgen (cf. Hoppenbrouwers 1990, Thomason & Kaufman 1988, Trudgill 1986). Alvast wat de aanwezigheid van dialect- én standaardtaalkenmerken in het dagelijkse Nederlands van deze Marokkaanse jongens betreft, probeer ik in wat volgt te beschrijven hoe die geen mechanisch gevolg zijn van de nabijheid van dialect en standaardtaal noch van de objectieve sociale situatie van deze jongens, maar een interpretatieve oorzaak hebben, d.w.z. dat ze te maken hebben met hoe taalgebruikers hun omstandigheden percipiëren. Het is m.a.w. niet de objectieve (talige) realiteit die tot het dagelijkse taalgebruik van deze jongens leidt, maar de subjectieve evaluatie ervan (cf. Meeuwis & Brisard 1993:54). Het dagelijkse Nederlands van deze jongens is geen product van een individueel, al dan niet ontoereikend, taalleerproces, maar een collectieve (deels onbewuste want routineuze) sociale keuze in een context waar men expliciet verwacht dat standaardtaal wordt gesproken. We dienen dus op zoek te gaan naar hoe Marokkaanse jongens het gebruik van dialect en standaardtaal percipiëren, en hoe ze deze variëteiten deel zien uitmaken van hun lokale omgeving. In dit artikel belicht ik vooral hun omgang met de standaardtaal (zie Jaspers 2004 voor hun omgang en interpretatie van het Antwerps dialect)

Dat interpretatieve aspect is bijzonder zichtbaar in stileringen. Overdrijvingen worden immers nooit willekeurig gemaakt, maar altijd op basis van wat al gekend is, en vaak in contrast met wat als normaal wordt beschouwd. De uitvergroting of tegenstelling van wat de gewoonlijke interpretatie is levert dus informatie op over wat die gewoonlijke interpretatie is. In de volgende paragraaf beschrijf ik hoe Marokkaanse jongens tegen het AN aankijken.

● 3 Interviews

In tegenstelling tot wat hun karig gebruik ervan zou doen vermoeden blijkt in interviews dat Marokkaanse jongens het AN niet onbelangrijk vinden. De lessen Nederlands werden door deze jongens als “heel nuttig” ervaren, en vooral bruikbaar voor ‘later’. ‘Later’ is dan wanneer ze voor een job zouden willen solliciteren, ze op een toekomstige arbeidsplaats met collega’s moeten overleggen, of wanneer ze zich respectvol dienen te gedragen in institutionele contexten waar niet-standaardtalige variëteiten ongepast zouden zijn:

Fragment 1

Setting: januari 2001. Interview met Mourad [20], Adnan [19] en Moumir [21]. (Vereenvoudigde transcriptie)

Mourad: als ge, stel u voor ‘k word vliegtuigtechnieker dan heb ‘k-

- Adnan: den indruk die ge maakt hé
 Mourad: dan gaan kik toch te maken krijgen met mensen die hoger dan mij
 staan [Antwerps:] *dan gon kik der toch geen plat Antwaarps mee kunnen
 klappen hé*⁸
 JJ: mm
 Mourad: snapte da's altijd een beetje beleefd zijn [...] soms hebde da gewoon nodig

Vaardigheid in het AN zou de spreker een betere indruk geven, en op andere plaatsen in mijn data wordt ook op een zeker intellectueel overwicht gewezen. Daarbij werd onder meer de leerkracht Nederlands aangehaald:

Fragment 2

- Yassin: die behééerst het Nederlands
 Imran: als die met [.] moeilijke woorden begint, dan kunde gij nie verder

Marokkaanse jongens zijn zich met andere woorden goed bewust van de noodzaak om het AN te spreken op momenten van evaluatie, en van de autoriteitsuitoefening en verbale superioriteit die met deze variëteit verbonden zijn. Ze wezen er daarnaast op dat het AN niet alleen in de les Nederlands en op de Stadsschool maar ook daarbuiten nodig was voor het weekend- of avondwerk dat sommige jongens deden, of op de plaats waar ze stage liepen. Niettemin situeren ze deze variëteit niet meteen in hun eigen vriendschapsnetwerken. AN wordt veeleer geassocieerd met beleefde, ernstige en volwassen interactie met buitenstaanders. “Algemeen Nederlands is meer voor serieuze mensen”, zo werd gezegd, of door AN te spreken zouden ze zich als ‘seut’ of ‘slijmbal’ doen opmerken. Er werden ook praktische bezwaren of andere dispensatieve redenen ingeroepen: leerkrachten zouden zelf geen AN spreken en zich dus niet aan de regels houden, of afziend van het viertal Vlaams-Belgische jongens in zijn klas vindt Jamal dat standaardtaalgebruik zich niet opdringt “omdat er toch alleen maar Marokkanen in mijn klas zitten”. Marokkaanse jongens zouden dus wel AN kunnen spreken, maar ze doen het (nog) niet.

Soms nuanceren Marokkaanse jongens echter hun competentie in het AN, of beschouwen ze wat ze spreken als niet helemaal ‘perfect’ in vergelijking met wat leerlingen in het universiteitsgerichte algemeen secundair onderwijs spreken, een nuancering die niet overdreven is wanneer vanuit standaardtaalig perspectief de Nederlandstalige competentie van deze jongens wordt geëvalueerd (zie 2.2 hierboven). Deze ‘problemen’ stonden een speelse omgang met het AN echter niet in de weg. Hoe het AN in de praktijk werd gestileerd op de Stadsschool, wat de betekenis is van deze speelse praktijk, en hoe daaruit duidelijk wordt dat ‘perfect spreken’ niet echt de ambitie is van deze jongens, laat ik in de volgende paragrafen zien. In de eerste paragraaf hierna bespreek ik a.d.h.v. twee interactievoorbeelden hoe Marokkaanse jongens omgaan met asymmetrische gespreksstructuren en daarbij leerkrachten, interviewers of onderzoekers imiteren. In paragraaf 5 leg ik uit dat het hierbij niet louter om imitatie draait, maar dat Marokkaanse jongens via het stileren van het AN situaties proberen te saboteren waarin toenemende evaluatie ontstaat.

8 Vertaling: “dan kan ik toch geen plat Antwerps [met hen] praten, hé”.

● **4. Omgaan met ongelijke spreekbeurtrechten: het stileren van leerkrachten, interviewers en onderzoekers**

Mijn corpus bevat 31 voorbeelden waarin gestileerd Algemeen Nederlands wordt gebruikt, 3 daarvan zijn genoteerd, 28 zijn opgenomen. De meeste van deze voorbeelden komen buiten de les Nederlands of verbale expressie voor: een vijftal keer wordt AN tijdens de speeltijd of in de gangen gebruikt, acht keer in de les (waarvan vier in een andere les dan de les Nederlands), en de grootste groep in vrij informele interviewsessies met schrijver dezes (18 voorbeelden). Dit is een voorbeeld van tijdens de speeltijd:

Fragment 3

Deelnemers en setting: Faisal [17, met microfoon], Karim [19], Imran [17], Youssef [20]. November 1999. Faisal, Imran en Youssef staan op de speelplaats, Faisal kreeg net een microfoon opgespeld wat al tot veel hilariteit leidde. Imran vraagt plots aan Youssef of hij homo is. Karim komt daarna op het groepje toegewandeld. ‘Vleermuisje’ (regel 30) is Saïds bijnaam. AN staat in vet, Antwerpse uitingen staan in cursief.⁹

- 1 Imran: zijde gij nen homo?
- 2 Faisal: [lachend:] () [ff 'tʰæfɪkə: 'gelek] ZIJDE GIJ HOMO? [lacht]
((Arabisch: hij heeft je te grazen, hij vroeg))
- 3 Imran: () jaja ()
- 4 Youssef: heh?
- 5 Imran: ()
- 6 Youssef: ga mee mee naar toilet
- 7 Faisal: [lacht]
- 8 Imran: [lachend:] zijde gij homo of wa? (gij zij zo homo)
- 9 Youssef: | gade gij da direct weten [ul:a] | gade gij da direct weten
((Arabisch: 'k zweer het))
- 10 Imran: oeieuh
- 11 Faisal: OEIEUH [gelach]
- 12 Imran: ()

9 Transcriptie-conventies zijn als volgt:

- [] IPA transcriptie-methode, 1999
- [.] korte pauze
- [2.0] benaderende lengte van de pauze in seconden
- | plaats waar volgende spreker begint te spreken
- = onmiddellijk aansluitende spreekbeurt of continuering
- HOOFD
- LETTERS luid
- () onverstaanbaar
- (tekst) moeilijk verstaanbaar, benaderende gok
- [tekst] commentaar, regie-aanwijzingen
- ((Ar/Ber:)) vertaling uit het Arabisch of Berber
- vet** Algemeen Nederlandse stileringen
- [smile voice:] glimlachend spreken

- 13 Faisal: [luid:] () [lacht]
- 14 Imran: [ulùà] gij zij ()
- 15 Faisal: | **en euh [..] wat vind jij van euh [..] wat vind jij**
- 16 Karim: watte? [..] **wat zeg je Faisal?**
- 17 Faisal: **euh ben jij ook homo heb ik gehoord?**
- 18 Karim: **neen euh [1.0] dan zie je jezelf in de SPIEGel!**
- 19 Faisal?: [luid en hoog gelach]
- 20 Karim: **MAAR 'KWEET WEL WIE HOMO IS**
- 21 Faisal: wie?
- 22 Karim: **DIE MANNEN VAN 6EM HÉ [..] AZIZ [..] EN EH OMAR HÉ EN
DRISS**
- 23 [.] **DA'S DE GROOTSTE HOMO HÉ**
- 24 Faisal: ja [.] ja ja ja
- 25 Karim: **JE KENT DAT WEL HÉ**
- 26 Faisal: [lacht onnatuurlijk:] **heheheheheh [.] heheh**
- 27 Karim: **JA NAMELIJK EH [.] IS HET HIER EH ()**
- 28 Faisal: | **HEEL (IJVERIG)**
- 29 Karim: | **KIJK DAAR ZIE JE**
- 30 **ONZE VLEERMUISJE VECHTEN TEGEN AZIZ [.] MAAR AZIZ IS**
- 31 **EEN HOER [.] AAH DIE VALT OP DE GROND**
- 32 Faisal: AI
- 33 Karim: AI
- 34 Faisal: [Antwerps:] *ai verdoemme*
- 35 Karim: KIJK DIE MEISJES ()
- 36 Faisal: | **JA EH DE STAND IS NU 3-2 JA**
- 37 Karim: **3-2 JA [.]** maar die *schtinkt* wel hé Aziz he
- 38 Faisal: *awel ja da vinnekik naa*¹⁰
- 39 Karim: | *ja da's ne slijmbal hé maat*
- 40 Faisal: *ja amai amai*
- 41 Karim: | ja hé [..] *kom joenge [.] SCHTINKAARD*
- 42 Faisal: *ja maar nee zene maat*
- 43 Karim: w'hebben hier [.] eigenlijk een ruzie tussen twee jongens [.] die voor hun
- 44 vriendin vechten

Faisal en Imran lachen wat met Youssef, die zich volgens hen niet voldoende lijkt vrij te pleiten van homosexualiteit (een ernstig stigma voor deze jongens). Youssef daagt daarop Faisal en Imran uit om 'mee naar het toilet te gaan' waar ze dat 'direct' zullen te weten komen (regels 6 en 9). Die uitdaging leidt naar plezierig afgrijzen in regels 10-13. Op dat moment komt Karim bij het groepje aan, die door Faisal wordt verwelkomd met een reporterachtige vraag ('*wat vind jij van eh*'), wat van de interactie een straat-interview lijkt te maken. Karim wordt in regel 17 als homo geportretteerd, maar redt zich uit die identiteitsprojectie door een beroep te doen op absurde logica (regel 18) en door de aandacht te verleggen naar anderen (regel 20). Daarna becommentariëren Karim en Faisal samen

10 Vertaling: 'wel ja dat vind ik nu'.

een speels vechtpartijtje als een sportwedstrijd (regels 29-31 en 36-37). De interactie is duidelijk gestileerd: Faisal gebruikt o.m. 'jij' i.p.v. het veel courantere *gij* (zie regel 2), er is geen sprake van binding hier, klinkers worden op een formele manier uitgesproken ('oo' in 'gehoord' is [o:], 'aa' in 'daar' is [a:]), *nee* wordt met eind-n uitgesproken ('neen'), en er is geen t-deletie in 'dat'. De sterke formalisering die hun taalgebruik hier ondergaat wordt enigszins gecontrasteerd door een sterke informalisering a.d.h.v. Antwerps klinkende woorden in regels 37, 38 en 41 als *schtinkt* [ʃtɪnt], *verdoeme* [vər'dumə], *slijmbal* ['slɛ:mbal], en *awel ja* [a'veliɑ:].

Het is weinig aannemelijk dat Faisal en Karim buiten de les hun AN willen oefenen, of menen dat het zinvol is om deze variëteit ook op informele momenten te gebruiken zoals hier op de speelplaats. In tegenstelling tot de ernst waarmee AN gewoonlijk wordt geassocieerd, is dit voorbeeld veeleer luchtig en speels, en inhoudelijk is het vrij absurd of van weinig praktisch belang mocht dit een oefening 'voor later' zijn. Wat Faisal en Karim hier zeggen ligt evenmin in het verlengde van hun gewoontelijke gedrag tegenover elkaar, en strookt niet met hoe in de interviews werd gezegd dat AN vooral met buitenstaanders wordt gesproken. Het is duidelijk dat het spreken van AN op de speelplaats, precies wanneer ze even tijd hebben voor zichzelf vooraleer opnieuw (talige) discipline en concentratie worden verwacht, hier een ironische (en groteske) tegenstelling creëert tussen variëteit en situatie. Karim en Faisal spreken dus *in altera persona* of doen alsof.

Het feit dat ze dat hier in het AN doen is erg geïnspireerd door de aanwezigheid van een microfoon. Imrans ongewoon directe vraag *zijde gij nen homo?* lijkt precies te worden gesteld omdat ze Youssef dwingt om daarop *on record* te reageren: dat legt extra druk op hoe gevat hij moet reageren, of het dreigt integendeel formeel te registreren hoe hij er niet in slaagt zich van dat stigma te distantiëren. De aanwezigheid van een microfoon verklaart ook waarom Faisal een reporterachtige vraag stelt, en waarom even later een vorm van sportwedstrijd-commentaar wordt geleverd. Karim spreekt daarnaast Faisals naam expliciet uit (regel 16), wat onnodig is tenzij in een interviewsituatie waarin men het gebrek aan visualisering voor het luisterpubliek wil compenseren. Hoewel beide jongens dicht bij elkaar staan spreken ze vrij luid, ze nemen dus ook akoestische maatregelen die moeilijk met iets anders dan met het verbeteren van de opnamekwaliteit kunnen worden verbonden.

De relevantie van de microfoon was ook in andere voorbeelden op te merken. Er is dus zeker sprake van een observatieparadox. Maar die is hier niet problematisch wanneer we in acht nemen dat (1) een microfoon voor asymmetrie zorgt: wie het opgenomen woord registreert en later kan manipuleren heeft meer macht dan wie slechts gevraagd werd om de microfoon-eigenaar van informatie te voorzien. En (2), in veel andere stileringen wordt diezelfde asymmetrie opgeroepen, nl. wanneer leerkrachten, interviewers en onderzoekers worden geëvoceerd. Dat zijn telkens personages die asymmetrische spreekbeurtrechten organiseren, d.w.z. dat ze de situatie leiden, anderen het woord geven of afnemen, en gevolgen kunnen projecteren voor wie deze structuur niet respecteert. Als het omgaan met asymmetrieën relevant is, dan levert de manier waarop Marokkaanse jongens omgaan met mij en mijn onderzoek natuurlijk *extra* materiaal op (zie ook paragraaf 7.2).¹¹

11 Marokkaanse jongens dienden daarbij ook om te gaan met mijn taalgebruik. Hoewel ik dat in interactie met hen bewust informeel hield, werd het niettemin door hen als een formele of verhevener manier van spreken gezien. Zo antwoordde bv. een jongen "kloteweer" op mijn vraag hoe het vorige week was op school, en wanneer ik zei dat ik het niet had begrepen zei hij "slecht weer, in uw taal".

In de data zijn verschillende voorbeelden terug te vinden waarin Marokkaanse jongens via gestileerd AN een asymmetrische gespreksstructuur oproepen. Zo nemen ze o.m. kortstondig hyper-interviewposes aan, hetzij als interviewer (*'aangezien de omstandigheden heel euh indrukwekkend zijn, zou ik graag een perspectief willen...'* of *'ze hebben u beschreven als een kabouter, wa hebt u daarop te zeggen?'*), hetzij als geïnterviewde (*'ja inderdaad, daar ben ik mee eens'*, *'eh ja ik ga u ineens een antwoord geven dan'*). Op andere momenten droeg het AN onderzoeksconnotaties. Het dragen van een microfoon werd soms 'undercoverwerk' genoemd, en wie er één droeg werd vaak luid beschuldigd als 'spion', 'tipgever', of 'verklikker', dat laatste soms in het Arabisch als [aʃˈka:m]. Interviewsituaties werden soms speels voorgesteld als ondervragingen, of als momenten waarop informatie werd uitgewisseld die interessant zou kunnen zijn voor de politie of voor de directeur van de Stadsschool.¹² Sporen daarvan vinden we terug in de reporterachtige vragen die sommige jongens hierboven al stelden (*'wat vind jij van eh'*), of in uitingen tijdens een interview als *'alfa papa tango zal morgen bewijzen dat er discriminatie een soortelijke discriminatie aanwezig is'*.¹³ Via stileringen werden tenslotte ook leerkracht-personages geëvoceerd. Jamal kapittelt tijdens een interview zijn onoplettende klasgenoten met *'jongens, jongens, jongens, een beetje aandacht asjeblief?'*, of zoals in het voorbeeld hieronder:

Fragment 4

Setting en deelnemers: Interview met Mourad [20], Adnan [19], Moumir [21]. Februari 2001. Ik vroeg net in welke gevallen deze jongens denken Algemeen Nederlands te zullen gebruiken. Moumir legt uit dat ze vorig jaar bv. een sollicitatiebrief hebben leren schrijven, maar Mourad en Adnan plagen hem ermee dat hij dit jaar moet dubbelen.

- 1 JJ: en wa ga der dan just van nodig hebben?
 2 Adnan: (ge leert) beter praten of zo [...] als ge later voor een job ga
 3 solliciteren of zo [...] dan gad'u tenminste nie belachelijk maken hé
 4 Moumir: da was vorig jaar () ook euh [...] brief ook kunnen
 5 schrijven zo 'k heb da zo- zo zo'n sollicitatiebrief [...]
 6 JJ: ja
 7 Moumir: en euh [...] en dees jaar gaan wij da ook nog zien hé? [...] hé mannen?
 8 en euh [...] dus euh [...] ja
 9 Mourad en Adnan: [lachen] [2.0]

- 12 Mijn aanwezigheid in de klas als onderzoeker was in het algemeen enigszins uitzonderlijk. Ikzelf en mijn bezigheden werden vooral in het begin tegemoet getreden met (meestal ironische) vragen als "zijde gij ne spion?", "werkte gij voor de politie?". Voorzover mijn aanwezigheid verderop in het onderzoek normaal werd gevonden zorgde het dragen of gebruiken van een microfoon, wat al bij al vrij uitzonderlijk was of enkel tijdens twee korte periodes plaatsvond, opnieuw voor een extra zichtbaarheid van mijn onderzoek en voor extra reacties.
- 13 'Alfa papa tango' is in eerste instantie een voorbeeld van de luchtvaart-code waarmee vlucht- of vliegtuignummers via radio-transmissie ondubbelzinnig worden gespeld (in dit geval 'APT'). 'Alfa Papa Tango' is verder ook de titel van een brandweersoap op de Vlaamse publieke omroep uit de vroege jaren negentig. De term werd op verschillende plaatsen in mijn data gebruikt om te verwijzen naar diegene die de microfoon draagt, vaak als lopend commentaar bij de eigen bewegingen (bv. Nordin tegen zichzelf: "okee, alfa papa tango verlaat de groep").

- 10 Mourad: [hangt vlakbij microfoon, smile voice:] **u bent dus een dubbelaar**
 11 [gelach]
 12 Adnan: Moumir Talhaoui [lacht]
 13 Moumir: ()
 14 [gelach]
 15 Mourad: 22 JAAR
 16 JJ: l (en hebde)
 17 [gelach]
 18 JJ: maar maar allez als ge zo euh als ge zo kijkt naar [etc.]

In regel 7 zoekt Moumir bevestiging bij Mourad en Adnan voor zijn verhaal (zie o.a. de *hé?*), maar lijkt dan te beseffen dat zij niet zoals hij het zesde jaar dubbelen, en dus niet kunnen bevestigen of ze dit jaar zo'n brief zullen moeten opstellen. Dat besef is zichtbaar in Moumirs herhaalde vraag om bevestiging die deze keer ook een aanspreking inhoudt (*hé mannen?*), terwijl hij net daarvoor genoeg had aan een 'wij' waartoe hij ook zichzelf rekende. Moumir zet zich met andere woorden op een andere plaats dan zijn twee klasgenoten, en is plots iemand die hen toespreekt over wat ze nog mogen verwachten dit schooljaar. Moumirs verhaal stopt in regel 8, en wordt op gelach onthaald in regel 9, wat suggereert dat Moumir gezichtsverlies lijdt en onder meer daarom stopt met spreken. De inhoud van het gezichtsverlies wordt door Mourad in regel 10 bijzonder expliciet gemaakt: Mourad zou zich onverwachts en tot plezier van Mourad en Adnan hebben blootgegeven als iemand die dit jaar moet overdoen en zich daar enigszins voor schaamt. De sequentiële positie van Mourads onthulling is niet onbelangrijk: Moumir construeert zijn uiting in eerste instantie als een antwoord voor mij, maar wanneer hij stilvalt in regel 8 is het Mourad die in regel 10 de volgende spreekbeurt opneemt in plaats van de gewoonlijke autoriteit of vraagsteller in dit interview, nl. schrijver dezes. De zelf-selectie die Mourad hier doet, en het feit dat hij becommentarieert wat Moumir zegt, zijn beide het kenmerk van een spreekbeurt-verdelende autoriteit (cf. Macbeth 1991:285; Sacks, Schegloff & Jefferson 1978:45). Dat aspect en het feit dat in het AN een gestigmatiseerde schoolse identiteit wordt onthuld maken Mourads evaluatie zeer schools.¹⁴ Deze stilering is echter niet uitsluitend schools, maar wordt ook door de aanwezigheid van een microfoon verklaard.¹⁵ Want naast het produceren van een stilering neemt Mourad nog een aantal andere maatregelen die niet meteen voorkomen in gewone conversatie: hij gaat dicht bij de microfoon hangen, articuleert goed, hij en Adnan spreken expliciet Moumirs volledige naam en leeftijd uit. Wat illustreert dat omgaan met een microfoon en met een asymmetrische gespreksstructuur nauw verbonden zijn.

Stileringen zorgen in dit en andere voorbeelden voor een formele context die in tegenstelling staat tot de informele conversatie die ik in interviews probeerde op te zetten. Men doet alsof, terwijl ik precies authentieke informatie wilde opsporen. Marokkaanse jongens lijken de situatie als ongewoon te ervaren, en aandacht te besteden aan hoe ze zich (o.a. talig) moeten gedragen. Dat vertoont sterke overeenkomsten met wat Goffman het

¹⁴ Hoewel dubbelen Mourad zelf niet onbekend was.

¹⁵ En wellicht ook door de expliciete interviewvraag over het nut van AN.

omgaan met een ‘ritueel-sensitief’ moment noemt, een moment waarop de normale gang van zaken (potentieel) wordt onderbroken en een verhoogde bekommernis ontstaat over de manier waarop iedere participant zich hoort te gedragen (Goffman 1967). Op zulke momenten vindt vaak rituele actie plaats, d.w.z. symbolische actie die gericht is op het tonen van respect voor de sociale orde en voor de persoonlijke identiteiten die daardoor worden beschermd. Het is niet ongewoon dat die rituele actie wordt ondersteund met talig materiaal dat een bijzondere betekenis heeft die het hier-en-nu overstijgt, zoals het geval is voor het AN (cf. Rampton 2003). Dat kon ook hierboven opgemerkt worden, waar het AN telkens voorkwam op sociaal-gevoelige momenten als o.m. de registratie van gezichtsverlies (Fragment 4), verzoeken (*‘wat vind jij van eh’*) of milde geboden (*‘jongens, jongens’*).

Dat alles wijst erop dat hier meer aan de hand is dan een vrijblijvende amusante inauthenticiteit waarbij stereotiepe associaties van het AN met autoriteit en de media worden gebruikt. Als we opnieuw een beroep doen op het werk van Goffman, dan zien we dat wat de voorbeelden hierboven met elkaar verenigt, het feit is dat Marokkaanse jongens daarin telkens omgaan met een situatie waarin een grotere toegang tot hun ‘territorium van het zelf’ ontstaat (cf. Goffman 1971:38ff.). Het persoonlijke domein (informatie, bewegingsvrijheid, eigen gedachten) waarover het individu verwacht zoveel mogelijk zelf de controle uit te oefenen in het bijzijn van anderen wordt immers bedreigd wanneer opmerkingen worden gemaakt die het als intrusief of ongepast beschouwt, en wanneer het in een situatie terechtkomt waarin de aansprakelijkheid (en dus de potentiële evaluatie) van het individu sterk verhoogd is. In de volgende paragraaf zien we hoe Marokkaanse jongens die verhoogde toegang talig proberen te saboteren, door zich in het licht daarvan met behulp van het AN extra studieus of coöperatief voor te stellen.

● 5 Talige sabotage van verhoogde toegang

In het volgende voorbeeld wordt een schoolse identiteit geprojecteerd die sterk contrasteert met het weinige animo voor schoolse doelen dat Marokkaanse jongens gewoonlijk vertoonden:

Fragment 5

Deelnemers en setting: januari 2000. Karim [18, met microfoon], Aziz [17]. Het is speeltijd. Karim heeft net een microfoon opgespeld gekregen. Hij loopt rond op de speelplaats, en probeert Aziz in een gesprek te betrekken. Een ‘aftrekske’ is een substantivering en diminuering van het (Antwerpse) werkwoord ‘aftrekken’ (masturberen).

- 1 Karim: en [.] hoeveel hebde gij gestudeerd vandaag? [.] hoeveel hebde gij
- 2 gestudeerd vandaag?
- 3 Aziz: **wablieft? voor eh voor elektronica heb ik vier uurtjes**
- 4 **gestudeerd**
- 5 Karim: | vier uurkes ja
- 6 Aziz: en [.] [Antwerps:] *om de kwartier nen aftrekske hé*
[-om də kwɑrti:r nən 'æftrekskə]

- 7 Karim: [Antwerps:] *een aftrekske* [.] *en aan wie dochte?*
 [ˈæftrekskə] [ˌen ɔn vi ˈdɔxtə]
 8 Aziz: *hé?* [.] *aan Jürgen joeng* [.] *Jürgen joeng* [.] *Jürgen*
 9 Karim: | H-WA!? [.] JÜRGEN?
 10 HEI [lacht] () *hé*

Hoewel beide vrienden niet echt uitblinken op school stelt Karim een evaluatieve vraag die door Aziz op de best mogelijke manier wordt beantwoord, althans vanuit schools perspectief: Aziz zou die dag al vier uur hebben gestudeerd, en hij formuleert zijn antwoord in formeel AN (regels 3-4). Dat inauthenticke beeld vernietigt Aziz meteen wanneer hij een contrast opzet in vorm en inhoud (regels 6-7): hij geeft toe zich te verlustigen in seksuele veeleer dan intellectuele genoegens, en onthult dit alles in het Antwerps dialect dat diametraal tegenover het door de school verwachte AN staat. In enkele seconden vinden we hier met andere woorden expliciet schools enthousiasme dat vervolgens drastisch wordt onderuitgehaald. In plaats van het spontane taalgebruik dat ik met behulp van een microfoon hoopte te registreren, gebruikt Aziz talige vormen om er inauthenticiteit mee te produceren, en saboteert hij op een talige manier het doel van mijn onderzoek.

Door (gespeeld) expliciet te zijn over z'n seksuele verlangens illustreert Aziz hoezeer dit voorbeeld met toegang en rituele sensitiviteit te maken heeft. Hij bruskeert traditionele beelden waarin het uitspreken van seksuele verlangens, en zeker het uitvoeren van masturbatie, in de persoonlijke sfeer worden gesitueerd. En door die verlangens te uiten in een 'officieel' onderzoeksproject waar hij zich goed bewust van is doorbreekt hij de verwachtingen over welke vormen van informatie in dat project van belang zijn, in die zin dat hij veel verder gaat dan wat verlangd wordt of een veel grotere toegang tot zijn persoonlijke wereld biedt. Bovendien openbaart Aziz dat ikzelf het object ben van z'n (homo)seksuele fantasie, wat mij een stigma oplevert in de dominante heteronormatieve ideologie,¹⁶ en voluit de aandacht op mij vestigt in plaats van op Karim en Aziz. Daarmee wordt mijn persoon zonder toelating publiek gemaakt als seksueel object, vergelijkbaar met hoe ik enigszins ongevraagd de elektro-mechanicaklas binnendring en onder meer Karim en Aziz publiek maak als objecten van mijn keuze. Aziz draait ook de evaluatieve blik om: *hij* bekijkt kortstondig *mij* in plaats van andersom, en volgens criteria die volgens hem relevant zijn. In dit voorbeeld wordt dus niet alleen emfatisch aan schoolse verwachtingen tegemoetgekomen die vervolgens met evenveel brille worden onderuitgehaald. Het is eigenlijk ook een rituele afstraffing van diegene die de evaluatie had verhoogd.

Omgaan met situaties waarin ondergeschikten onder grotere evaluatie komen gebeurde ook in rechtstreekse interactie met mij, met name tijdens interviews. Interviews waren geen onopgemerkte gebeurtenissen omdat ik doorgaans in de klas een marginale participant was. Maar wanneer ik interviews organiseerde nam ik plots als spreekbeurtverdelende autoriteit een veel dominantere positie in, ook al probeerde ik het gesprek informeel te houden. Die positie reproduceerde bovendien etnische machtsverhoudingen zoals die buiten de school bestaan, en ik stelde vrij specifieke vragen, terwijl ik gewoonlijk

16 Het is binnen deze ideologie natuurlijk ook voor Aziz stigmatiserend om homoseksuele verlangens te uiten. Maar zoals Cameron & Kulick (2003) aangeven, neemt diegene die actief seksuele wensen uit een hogere plaats in in de heteronormatieve hiërarchie tegenover diegene die passief seksuele wensen ontvangt.

weinig van zulke directe vragen stelde of daar weinig kans toe kreeg. Interviews brachten daarom vaak een ritueel-sensitief moment teweeg. Plaatsgebrek verhindert uitgebreide illustratie (zie daarvoor Jaspers 2005a), maar opgemerkt kan worden dat Marokkaanse jongens op zulke momenten vaak het AN stilerden en op die manier suggereerden dat ze vlot meewerkten: ze maakten nl. gebruik van talig materiaal dat een bredere betekenis heeft van coöperatie, gezagsgetrouwheid en interessante interviewantwoorden. Tegelijk ondermijnde die extreem goede medewerking vaak de vlotheid van het interview, omdat ze voor inauthenticiteit en daarom voor ondoorzichtigheid zorgde, wat het eigenlijke doel van het interview (het vergaren van bruikbare informatie) effectief talig saboteerde.

In Fragment 5 en in interviews zien we dus hoe een situatie van verhoogde toegang niet ongemoeid wordt gelaten door wie er het voorwerp van uitmaakt, en als gevolg daarvan enigszins op losse(re) schroeven komt te staan. Het weerwerk dat deze jongens bieden blijft echter vooral vormelijk: interviews blokkeerden niet, en er werd bv. geen opname-apparatuur stukgemaakt. We hebben te maken met symbolisch protest, dat geen onherroepelijke gevolgen heeft. Ten opzichte van de rest van de data bleek dat niet uitzonderlijk te zijn, en het werd ook niet uitsluitend in het AN vormgegeven. In de volgende paragraaf leg ik nl. uit dat deze talige sabotage onderdeel was van een ruimere praktijk die deze jongens dagelijks gestalte gaven en die door hen als *belachelijk doen* of *tegenwerken* werd omschreven, en ik beschrijf hoe deze praktijk gevolgen had voor het imago van leerlingen in de klas. In paragraaf 7 bekijk ik hoe dit *belachelijk doen* in essentie een sociale onderhandeling inhoudt die effect heeft op het taalgebruik van Marokkaanse jongens.

● 6 Belachelijk doen, tegenwerken

Belachelijk doen en *tegenwerken* waren termen die Marokkaanse jongens gebruikten om hun gedrag te benoemen wanneer ik hen vragen stelde over de talige en andere manieren waarop ze ambiguïteit en inauthenticiteit produceerden die het ritme en de vlotte organisatie van vervelende situaties speels saboteerde (vgl. met *having a laugh* bij Willis 1977, of *making out* bij Foley 1990:112ff.). ‘Vervelend’ heeft daarbij zowel betrekking op de vele saaie momenten en lessen waaruit het leven op school bestaat en die door *belachelijk te doen* worden opgefleurd of plezieriger gemaakt, als op de onaangename situaties die zowel op school als daarbuiten voorkomen wanneer Marokkaanse jongens het gevoel hebben dat ze door hun leerkrachten, ikzelf als onderzoeker, of volwassenen buiten de school worden gesanctioneerd, geëvalueerd, bekritiseerd, geobserveerd, of gestereotypeerd.

Talige middelen waren een belangrijke bron voor deze praktijk. Niet alleen het AN, maar ook het Antwerps dialect of gebrekkig Nederlands werden ingezet om ambiguïteit te creëren. Gevraagd naar waarom hij en z'n vrienden soms gebrekkig Nederlands spraken op de tram zei Imran:

Fragment 6

“als wij op de tram zijn, en da zijn allemaal racisten, ge ziet dat die mensen racisten zijn, dan werkte tegen snapte; als wij gewoon zouden doen, snapte, dan hebben wij daar niks aan”.

De bedoeling van Imran en z'n vrienden is om mensen op de tram in de val van hun eigen vooroordelen te laten lopen (cf. Rampton 2001b): want nadat ze via hun gebrekkig Nederlands de verontwaardiging van enkele blanke trampassagiers hadden uitgelokt, schakelden deze jongens weer over naar hun vlotte Nederlands om te lachen met de verbazing op het gezicht van de Vlamingen die dachten dat zij werkelijk zo slecht Nederlands spraken. Talige stileringen suggereerden zo (soms hilarische) *worst of best case scenarios* over het mogelijke verloop van vervelende situaties waarin ze toenemend aan de blik van blanke volwassenen werden blootgesteld. Vandaar dat in mijn data gestileerde Antwerpse racistische verwijten terug te vinden zijn, maar ook quasi-hysterische kritiek, extreem goede medewerking, en beelden van volslagen Nederlandstalige incompetentie. De organisatoren van asymmetrische relaties kunnen zo tijdelijk in verwarring gebracht worden, en dit *tegenwerken* is leuker dan een 'gewoon doen' waar ze 'niks aan hebben', omdat dat zou inhouden dat Marokkaanse jongens situaties die ze als onprettig aanvoelen zonder enig protest over zich heen zouden laten gaan. *Belachelijk doen* heeft dus niet alleen met speelsheid te maken, maar heeft ook betrekking op een zekere trots en weerbarstigheid ten overstaan van beperkende, nadelige of geestdodende regimes in de klas of daarbuiten.

Belachelijk doen werd door Marokkaanse jongens gecontrasteerd met *serius doen*, dat symbool stond voor het tegemoetkomen aan schoolse verwachtingen, verplichtingen nakomen, ernstig en verantwoordelijk zijn. Dit onderscheid, en m.n. wie gezien werd aan de ene of de andere manier van doen te beantwoorden, bleek gevolgen te hebben voor de positie van leerlingen in de klas: wie goed kon *belachelijk doen* werd grappig en assertief bevonden, en het daarbijhorende aanzien leidde naar een dominante positie in de klas. Wie *serius deed* werd als erg onhip beschouwd en kwam weinig of niet aan het woord, of werd het voorwerp van spot. *Belachelijk doen* had m.a.w. gevolgen voor de lokale positie en identiteit van leerlingen. Het bleek bovendien een constitutief onderdeel te zijn van wat in deze context als een Marokkaanse manier van doen werd beschouwd.

In mijn data bleek nl. dat Marokkaanse jongens erin slaagden zich voor te stellen als diegenen die quasi-natuurlijk geschikt zouden zijn om *belachelijk te doen*, vanwege hun bravoure, gevoel voor humor, extraverte spontaneïteit en hun vanzelfsprekende bereidheid om het absurde of onwaarschijnlijke te omhelzen. Vlaams-Belgische jongens zouden dat alles misschien wel kunnen leren, zo bleek in interviews, maar volgens o.m. Jamal "duurt het jaren voor die loskomen" en voor ook zij eigenaar worden van het inzicht dat *serius doen* saai is, niet nodig is, en niet loont. Omdat Vlaams-Belgische jongens in de klas niet erg bekwaam waren in het *belachelijk doen* (en daarin ook ontmoedigd werden door Marokkaanse jongens) kregen ze een *serius* imago, en dat zorgde voor hun zeer geringe participatie in sabotage-activiteiten in de klas, wat op zijn beurt hun positie binnen de klas opnieuw verzwakte en hun imago bevestigde. *Belachelijk doen* werd op deze manier, in de ogen van Marokkaanse jongens, een drager van een 'Marokkaanse' mentaliteit van trots, plezier en levenslust in een Belgische context van saaiheid en *sérieux*.

Het feit dat *belachelijk doen* verband houdt met het imago van jongens in de klas en met hun etniciteit, wijst erop dat in deze praktijk een sociale onderhandeling zichtbaar is. Wie *tegenwerkt* laat blijken wat hij vindt van wat op school wordt verwacht en aangeboden, en van de samenleving daarbuiten waarvan de school een product is. In het algemeen vertoont dit *tegenwerken* sterke overeenkomsten met hoe *working class*-cultuur zich afzet tegen de waarden, smaak en praktijken van de middenklasse (zie ook Rampton 2003, Willis

1977).¹⁷ Zoals in paragraaf 1 werd uitgelegd heeft deze onderhandeling effect op het (al dan niet dagelijkse) taalgebruik. In de volgende paragraaf leg ik uit hoe deze onderhandeling zichtbaar is in stileringen (7.1), en hoe het dagelijkse gesubstandaardiseerde Nederlands in essentie hiervan een product is (7.2). Een dergelijke analyse levert perspectieven op voor de verklaring van andere substandaard-vormen zoals de Vlaamse ‘tussentaal’ (7.3).

● 7 Substandaardisering als sociale onderhandeling

De praktijk hierboven laat zien dat Marokkaanse jongens weten wat gepast taalgebruik is, en dat ze dat ook op de juiste momenten kunnen produceren, ook al is het dan soms inauthentiek. In paragraaf 3 bleek bovendien dat Marokkaanse jongens de wenselijkheid en de emancipatoire voordelen van het AN niet echt betwisten. In dat opzicht is het standaardiseringsdoel van de Stadsschool en van het Vlaamse onderwijs in het algemeen (zie Kloots 2003) in zekere zin geslaagd te noemen. Desalniettemin lijken we deze speelse competentie in het AN en de aanwezigheid van standaardtalige kenmerken in het routineuze taalgebruik van deze jongens niet te mogen beschouwen als het eerste stadium van een nog verder evoluerende AN-competentieverwerving. Uit de stileringen hierboven kunnen we namelijk opmaken dat het AN allesbehalve een neutrale variëteit is, en deel uitmaakt van een ruimer onderhandelingsproces dat deze jongens voeren in de wereld waardoor ze zich omringd weten. Het valt te verwachten dat de eerder negatieve verhouding van het AN tot wat Marokkaanse jongens in deze context aantrekkelijk of *cool* vinden niet onbelangrijk is bij het vormgeven van stileringen, en invloed uitoefent op hun routineuze taalgebruik. Zo werd in paragraaf 4 en 5 het AN onder meer geassocieerd met onnatuurlijkheid, artificiële conversatie, intellectualisme, leerkrachten en saaiheid. Dat zijn niet meteen aspecten die bruikbaar zijn om er in de klas een hoofdrol mee op te eisen, maar die hen veeleer, zoals ook in interviews werd aangegeven, een identiteit als ‘seut’ of ‘slijmbal’ dreigen op te leveren. Het AN lijkt vooral marktwaarde te hebben wanneer het inauthentiek of ironisch kan worden gebruikt.

7.1 *Stileren als lokale onderhandeling*

De onaantrekkelijkheid van ernstig gebruik van het AN wordt geïllustreerd door hoe deze variëteit in de praktijk wordt gestileerd. In tegenstelling tot het egalitaire karakter dat het AN heeft in het officiële discours, blijkt dat Marokkaanse jongens in de praktijk deze variëteit precies verbinden met ongelijke participatiestructuren. Het AN roept met andere woorden institutionele en intellectuele dominantie op, of net die participatiestructuren waarvan Marokkaanse jongens aangeven dat ze die als beperkend of vervelend ervaren

¹⁷ Hoewel Marokkaanse jongens dit zelf als een etnische kwestie zien, is dat in overeenstemming met hun objectieve sociale situatie en met andere studies waarin gelijkaardig gedrag voorkomt. Dat maakt het etnische karakter ervan in deze context niet irrelevant, zeker niet als we dit beschrijven als een manier waarop Marokkaanse jongens *zelf* hun etniciteit invullen of een zgn. ‘nieuwe’ etniciteit maken (cf. Hall 1988). Maar het vermijdt dat deze praktijk als uitsluitend etnisch geïnspireerd zou worden gezien. Deze jongens hadden trouwens meestal hartelijke relaties met hun (blanke) leerkrachten.

en waartegen ze saboterende actie wensen te ondernemen. Bovendien zien we op sommige momenten in mijn data, zoals bij Fragmenten 3 en 5, hoe het AN onmiddellijk wordt gecontrasteerd met stilingen van het Antwerps dialect. Telkens wordt daarbij op een moment van verhoogde toegang een hypothetische identiteit opgeworpen die verregaand aan de verwachtingen tegemoetkomt. En telkens blijkt lichamelijke relevant om die ideale identiteit onderuit te halen: Aziz onthult in Fragment 5 zijn seksuele verlangens, terwijl Karim en Faisal in Fragment 3 hun beleefde interactie en rapportage inruilen voor een uitgesproken informele nadruk op de onwelriekendheid van één van de jongens die ze beschrijven. Telkens wordt van 'hoog' en gepast schools gedrag naar de articulatie van in een schoolse context ongepaste 'lage' lichamelijke en seksualiteit overgegaan.

Anders geformuleerd, in Fragment 3 en 5 wordt een institutioneel sacro-sancte variëteit geprofaneerd, en vinden we zinnelijkheid en seksualiteit terug net op het moment dat er sprake is van een verhoogde blootstelling aan formele evaluatie. Omdat Marokkaanse jongens in andere stilingen laten zien dat ze weten welk gedrag wél gepast is, kunnen we deze contrasteringen beschouwen als symbolisch protest tegen de evaluatie(criteria) en de (vermeende) autoriteit achter deze criteria. We kunnen daarom wat in deze twee fragmenten gebeurt opvatten als een extreme of exuberante substandaardisering. In Fragmenten 3 en 5 wordt het gestileerde AN immers niet met het dagelijkse Nederlands van deze jongens gejuxtaposeerd, maar met gestileerd en plat dialect (en met een platte inhoud) dat sterk contrasteert met de verregaande tegemoetkoming aan schoolse verwachtingen die het gebruik van het AN inhield (zie regel 37 e.v. in Fragment 3, en regel 6 in Fragment 5). Er wordt een veel sterker contrast gemaakt, als om extra duidelijk te maken dat de tegemoetkoming in het AN wel degelijk inauthentiek is. Het is belangrijk om op te merken dat deze tegemoetkoming zelf werd geconstrueerd als een reactie op het aanvoelen van een tijdelijke en acute verhoging van de standaardiseringsverwachtingen (de aanwezigheid van een microfoon, bevraagd worden over schoolprestaties). Substandaardisering is hier met andere woorden *een gevolg van* het aanvoelen van en reageren op een verhoogde noodzaak om aan standaardtalige en schoolse verwachtingen tegemoet te komen.

7.2 Substandaardiseren als routinewise leer- en onderhandelingsproces

In paragraaf 1 ging ik ervan uit dat (taal)leren betekent dat men onderhandelt met de betekenissen van een andere wereld en met wat het betekent om het lidmaatschap (nl. de identiteit) te verwerven van een bepaalde groep. Hierboven blijkt alleszins dat dat lidmaatschap niet enthousiast wordt nagestreefd. Het is weinig evident voor Marokkaanse jongens om een variëteit te verwerven die ze verbinden met groepen, relaties en betekenissen waarvan ze in hun speelse praktijk laten blijken dat ze die associëren met situaties waarin er weinig ruimte is voor persoonlijke en creatieve actie, of net teveel ruimte voor negatieve sanctionering. Dit illustreert dat het leren van de standaardvariëteit niet slechts betrekking heeft op het cognitief verwerven van contextloze talige vormen, maar ook op de sociale effecten die het gesitueerde uitspreken van deze vormen per definitie met zich meebrengt (en waarvan Marokkaanse jongens laten zien dat ze zich daar praktisch bewust van zijn). Bijgevolg is een integraal onderdeel van het leren van AN het leren omgaan met de participatiestructuren die het uitspreken van deze talige vormen in het leven roepen. Als we daarnaast de routineuze talige structuur als het product van gesitueerde menselijke

acties opvatten, dan kunnen we bovenvermelde exuberante substandaardisering beschouwen niet als een willekeurig voorval of als onbruikbare data veroorzaakt door de observatieparadox. Veeleer gaat het hier om een aangedikte of getheatraliseerde versie van een sociaal-semiotische onderhandeling die gewoonlijk gematigder verloopt of uit gesitueerde acties bestaat waarin de standaardiseringsimperatief minder opvallend is en de substandaardisering daarom ook minder kleurrijk. Extreme substandaardisering staat met andere woorden in verband met het routineuze afwijken van de standaardtaal.

De kenmerken van de routineuze variëteit die daaruit voortvloeit worden niet alleen door de omgang van deze jongens met het AN bepaald, maar ook door hun complexe positionering tegenover het door de school afgekeurde Antwerps dialect (zie Jaspers 2004). Deze complexe positionering lijkt naar een routineus substandaard-Nederlands te leiden dat noch met het Antwerps noch met het AN kan worden verward, maar wel consistent kenmerken van beide bevat. In alle voorbeelden die hiervoor werden gegeven kunnen we namelijk zowel dialectische t-deletie noteren (*goe, nie, da*), het gebruik van het gij-pronomen, binding (*hebde gij, gade gij*), lidwoordverbuiging (*den, nen*), diminuering met *-ke* of *-ske* in plaats van *-je*, en genus-verbogen aanwijzende pronomina (*dees jaar*), maar ook standaardtalige kenmerken zoals diminuering met *-je* (*vleermuisje*), een vermijding van erg dialectische lexis, en een uitspraak die weinig Antwerps-dialectisch kan genoemd worden (zie Fragment 1 waar een duidelijk contrast wordt gemaakt, zie ook regels 42 vs. 43-44 in Fragment 3). Daarnaast vallen ook mengvormen op waarbij wordt afgeweken van het Antwerpse en standaardtalige lidwoordgenus-systeem (*de* i.p.v. *het* kwartier, *nen* i.p.v. *een* aftrekske, *onze* i.p.v. *ons* vleermuisje).

Daarmee zijn niet alle fenomenen besproken in het dagelijks Nederlands van Marokkaanse jongens, zoals lidwoord-ellipsis (*ga mee naar toilet*) of onidiomatische uitingen als *da was eerst die Belg*. Deze afwijkingen komen wellicht onder invloed van de thuistaal tot stand (zie ook Cornips 2002). Maar het lijkt erop dat de sociale positionering die hierboven wordt uiteengezet niet alleen betrekking had op Nederlandstalige variëteiten. Zo zegt Jamal dat “als we teveel Nederlands spreken zijn er ook euh Marokkanen die zeggen euh ‘da zijn precies Belgen’”. Wie uitsluitend Nederlands spreekt zou m.a.w. te zeer aan algemene verwachtingen tegemoetkomen, wat op zich al onwenselijk is, en ook nog eens weinig Marokkaans lijken. Dat wijst erop dat ook interferentie-fenomenen en code-wisselen onder invloed van de thuistaal niet automatisch tot stand komen (te wijten aan de nabijheid van twee erg verschillende talen, of aan het opgroeien in een tweetalige context) maar ook als het product moeten gezien worden van lokale interpretatieprocessen en de normen die daarmee samenhangen. Afhankelijk van de competentie die sprekers hebben in hun thuistaal, en van de situatie waarin sprekers zich bevinden (is men samen met andere thuistaalsprekers of niet), lijkt het er daarom op dat deze variëteiten (of onderdeelen ervan) blijvend onderdeel zullen uitmaken van het dagelijkse taalgebruik van deze en vergelijkbare groepen Marokkaanse jongens,¹⁸ zoals zichtbaar is onder meer in Fragment 3 (zie regels 2, 9, 14). Het dagelijkse, niet-gestileerde taalgebruik van deze jongens kan dus, afhankelijk van de situatie, substandaard, gemengd én code-gewisseld zijn.

18 Voor Turkse jongens, die niet hoeven om te gaan met twee verschillende variëteiten als het Berber en het Arabisch, is de situatie natuurlijk verschillend. Dat blijkt ook uit observatie van hun taalgebruik in de klas. Buiten wat deze jongens zeggen op de officiële klasvloer, spreken ze overwegend Turks.

7.3 Tussentaal

Als het zo is dat de routineuze variëteit van Marokkaanse jongens bepaald wordt door hoe deze jongens omgaan met de wereld en de betekenissen die hen omringen, dan is het niet oninteressant om na te gaan in welke mate deze analyse relevant kan zijn voor de verklaring van veelbesproken substandaard-fenomenen als ‘tussentaal’ (in Vlaanderen is ook de term ‘Verkavelingsvlaams’ courant). Tussentaal wordt in Vlaanderen meestal gezien als gesproken substandaard taalgebruik met een geografisch en functioneel bereik dat tussen de lokale dialecten en de standaardtaal in ligt, en dat, zoals het Poldernederlands in Nederland, de neiging zou hebben zich tot een informele lingua franca te ontwikkelen (De Caluwe 2002, Geeraerts 2002, Taeldeman 1993).¹⁹ Tussentaal wordt frequent verklaard als (1) het antecedent stadium in een standaardiseringsevolutie (zie bv. Van de Velde 2000); (2) het product van een incompetentie, onvolkomenheid of slechte attitude, al dan niet beïnvloed door een standaardtaal-ongunstige *Zeitgeist* (Geeraerts 2002, Taeldeman 1993); en (3) als het product van een taalcontactsituatie (De Caluwe 2002, De Schutter 1998, Van de Velde 2000) (zie Jaspers 2001 en Jaspers & Brisard 2006 voor een overzicht).

Als we substandaardisering hier echter als een *gevolg* van standaardisering kunnen beschrijven, dan wordt het moeilijk om het huidige tussentaalgebruik als een reflectie te beschouwen van een antecedent stadium waarin van standaardisering in essentie geen sprake is. Even moeilijk is het wellicht om tussentaalgebruik als het gevolg van een talige incompetentie voor te stellen als in dit artikel blijkt dat theatrale en routineuze substandaardisering het gevolg zijn van een (al dan niet bewuste) complexe sociale onderhandeling in een wereld waarin geen neutrale variëteiten bestaan (of enkel variëteiten waarvan men zegt dat ze neutraal zijn). Het gaat niet om onkunde of onvermogen dus, maar om het product van sociale interactie, een sociale keuze als het ware. Als we ervan uitgaan dat de sociale context en de betekenis van het AN van belang zijn voor de mate van gretigheid waarmee de standaardvariëteit wordt gebruikt, dan dient waarschijnlijk ook de forse standaardtalige correctiepraktijk in Vlaanderen onderdeel te zijn van de verklaring van tussentaal – en dat zou er onder meer op kunnen wijzen dat de toewijzing van ‘incompetentie’ in dit verband zelf het voorwerp is van sociale strijd (standaardtaalsprekers zijn namelijk vaak even incompetent in het dialect, maar die incompetentie heeft weinig gevolgen). Tussentaal analyseren als het automatische product van een taalcontactsituatie lijkt evenmin veel soelaas te bieden, aangezien het taalcontact op zich niet de vorm noch de regelmaat verklaart waarmee tussentaal voorkomt.

De manier waarop Marokkaanse jongens het AN evalueren lijkt echter wel in verband gebracht te kunnen worden met de (slechte) attitude die in sommige tussentaalverklaringen wordt ingeroepen. Vlamingen zouden tegenover het AN bv. een “zondagsepakmentaliteit” gestalte geven: op de meest formele momenten willen ze deze variëteit wel gebruiken, met alle onwennigheid die daarbij hoort, maar anders niet (Geeraerts 2002).

¹⁹ Deze definitie verschilt dus van het al oudere *interlanguage*, nl. de tussentaal-grammatica of het overgangsstadium in de alsnog onvolledige kennis van een taalleerder over de doeltaal, dat gehanteerd wordt in het standaard-Chomskyaanse model van taalverwerving. Maar dit oudere concept is wel relevant in sommige verklaringen van de Vlaamse tussentaal, nl. wanneer Vlamingen worden beschouwd als taalgebruikers die zich in een collectief (en gelijklopend) leerproces bevinden (zie Jaspers & Brisard 2006).

Attitudes worden daarbij gesitueerd in de cognitie van de taalgebruiker, die een bepaald (afwijkend) beeld van de werkelijkheid zou hebben dat zijn gedrag bepaalt. Routine kan hierdoor enkel verklaard worden door aan iedereen dezelfde afwijkende attitude toe te kennen, wat individualiteit vernietigt. Dat is in tegenstelling met de theoretische premisen die in dit artikel gelden, waarin het vertrekpunt van menselijk gedrag niet het brein is maar de sociale context, en waarin het individu zijn individualiteit behoudt als interpreterende en zich aan routines houdende instantie – *belachelijk doen* is geen programma in het hoofd van elke Marokkaanse jongen maar het product van gezamenlijke activiteit. Het lijkt er daarom op dat de descriptieve adequaatheid toeneemt wanneer attitude betrekking heeft op (routineuze) *activiteit*, en niet louter individuele kennis of een verstoord beeld van de werkelijkheid inhoudt. Standaardisering is bijgevolg een intrinsiek onderdeel van de ‘attitude’ waarvan Marokkaanse jongens en wellicht ook andere substandaard-sprekers getuigen. Als substandaardisering en tussentaal bovendien in causaal verband staan met de standaardiseringscontext waarbinnen ze plaatsvinden, dan wordt het toeschrijven van de schuld of oorzaak van tussentaal aan de sprekers ervan minder evident. Voorzover over tussentaal wordt geschreven als iets dat moet bestreden worden (en dat is meestal het geval), bestrijdt men dan eigenlijk waar men zelf mee verantwoordelijk voor is.

8 Besluit

In dit artikel werd duidelijk dat Marokkaanse jongens in Antwerpen niet echt enthousiast zijn over het AN, hoewel ze deze variëteit wel als nuttig en belangrijk identificeren. Er bestond echter wel veel animo om met het AN te spelen, en in die speelse praktijk bleek dat het AN telkens werd verbonden met sociale rollen en horizons waar Marokkaanse jongens zich weinig of niet toe aangetrokken voelden. Het speels stileren van het AN was bovendien onderdeel van een praktijk van talige sabotage die deel uitmaakte van wat Marokkaanse jongens *belachelijk doen* of *tegenwerken* noemden, d.w.z. prettig weerbarstig zijn in vervelende situaties. In sommige gevallen werd een stilering van het AN exuberant gecontrasteerd met het Antwerps dialect, en was er sprake van theatrale substandaardisering die als structureel verwant werd beschouwd met de minder kleurrijke substandaardisering die aan te treffen is in het routineuze taalgebruik van Marokkaanse jongens. Dat leidde tot de identificatie van een complexe sociale positionering die vorm geeft aan de systematisch afwijkende routineuze variëteit die deze jongens spreken. Het feit dat het substandaard-karakter van die variëteit een gevolg is van het omgaan met een standaardiseringscontext, kan een ander licht werpen op de verklaring van fenomenen als de Vlaamse tussentaal.

Bibliografie

- Appel, R. (1999).** Straattaal. De mengtaal van jongeren in Amsterdam. *Toegepaste taalwetenschap in artikelen* 62, 39-57.
- Blommaert, J. & J. Verschueren (1998).** *Debating diversity. Analysing the rhetoric of tolerance*. London: Routledge.

- Boumans, L. (1998).** *The syntax of codeswitching. Analysing Moroccan Arabic/Dutch conversations.* Tilburg: Tilburg University Press.
- Boumans, L. (2002).** Temši morgen uit wella? Marokkaans Arabisch. In: H. Bennis, G. Extra, P. Muysken & J. Nortier (red.), *Een buurt in beweging. Talen en culturen in het Utrechtse Lombok en Transvaal.* Amsterdam: Aksant, 263-283.
- Bourdieu, P. (1991).** *Language and symbolic power.* Cambridge: Polity Press.
- Caluwe, J. De (2002).** Tien stellingen over functie en status van tussentaal in Vlaanderen. In: J. De Caluwe et al. (reds.), 57-67.
- Caluwe, J. De, D. Geeraerts, S. Kroon, V. Mamadouh, R. Soetaert, L. Top & T. Valen (reds.) (2002).** *Taalvariatie en taalbeleid. Bijdragen aan het taalbeleid in Nederland en Vlaanderen.* Antwerpen-Apeldoorn: Garant.
- Cameron, D. (1995).** *Verbal hygiene.* London: Routledge.
- Cameron, D. & D. Kulick (2003).** *Language and sexuality.* Cambridge: CUP.
- Candela, A. (1999).** Students' power in classroom discourse. *Linguistics and Education* 10, 139-163.
- Cornips, L. (2002).** Etnisch Nederlands. In: H. Bennis, G. Extra, P. Muysken & J. Nortier (red.), *Een buurt in beweging. Talen en culturen in het Utrechtse Lombok en Transvaal.* Amsterdam: Aksant, 285-301.
- Coupland, N. (2001).** Dialect stylisation in radio talk. *Language in Society* 30, 345-375.
- Craen, P. Van de & R. Willemyns (1985).** *Standaardnederlands en dialect op school, thuis en elders.* Brussel. Studiereeks van de Vrije Universiteit Brussel, nieuwe serie, nr. 12.
- Djait, B. (2003).** Sociale en etnische identiteit in de multiculturele samenleving. Een exploratief onderzoek naar identiteitsbeleving(en) bij allochtone jongeren in Gent. In: M.C. Foblets & E. Cornelis (red.), *Migratie, zijn wij uw kinderen?* Leuven-Leusden: Acco, 81-97.
- Duranti, A. (1997).** *Linguistic anthropology.* Cambridge: CUP.
- Eckert, P. (2000).** *Linguistic variation as social practice. The linguistic construction of social identity in Belten High.* Masden, Massachusetts: Longman.
- Erickson, F. (1986).** Qualitative methods in research on teaching. In: M.C. Wittrock (red.), *Handbook of research on teaching*, 3rd edition. New York: Macmillan Press, 119-161.
- Foley, D. (1990).** *Learning capitalist culture. Deep in the heart of Tejas.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Garfinkel, H. (1967).** *Studies in ethnomethodology.* Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Geeraerts, D. (2002).** Rationalisme en nationalisme in de Vlaamse taalpolitiek. In: J. De Caluwe et al. (reds.), 87-104.
- Giddens, A. (1976).** *New rules of sociological method: a positive critique of interpretative sociologies.* London: Hutchinson.
- Goffman, E. (1967).** *Interaction ritual. Essays on face-to-face behaviour.* London: Penguin.
- Goffman, E. (1971).** *Relations in public. Microstudies of the public order.* New York: Basic Books.
- Gumperz, J. (1982).** *Discourse strategies.* Cambridge: CUP.
- Hall, S. (1988).** New ethnicities. *ICA Documents* 7, 27-31.
- Have, P. ten (1999).** *Doing conversation analysis. A practical guide.* London: Sage.
- Heller, M. (1999).** *Linguistic minorities and modernity. A sociolinguistic ethnography.* London: Longman.

- Hendrickx, R. (1998).** Het VRT-Taalcharter. <<http://www.vrt.be>>
- Heritage, J. (1984).** *Garfinkel and ethnomethodology*. Cambridge: Polity Press.
- Hermans, P. (1994).** *Opgroeien als Marokkaan in Brussel. Een antropologisch onderzoek over de educatie, de leefwereld en de "inpassing" van Marokkaanse jongens*. Brussel: Cultuur en Migratie.
- Hoppenbrouwers, C. (1990).** *Het regiolect. Van dialect tot Algemeen Nederlands*. Muiderberg: Coutinho.
- Hos, H., H. Kuiper & H. van Tuijl (1982).** *Dialect op de basisschool. Het Kerkrade project: van theorie naar onderwijspraktijk*. Enschede: SLO/SVO.
- Hymes, D. (1996).** *Ethnography, linguistics, narrative inequality. Toward an understanding of voice*. London: Taylor & Francis.
- Jaspers, J. (2001).** Het Vlaamse stigma. Over tussentaal en normativiteit. *Taal en Tongval. Tijdschrift voor Taalvariatie* 53, 129-153.
- Jaspers, J. (2004).** Marokkaanse jongens en het Antwerps dialect. *Taal en Tongval. Tijdschrift voor Taalvariatie* (Themanummer 17), 135-165.
- Jaspers, J. (2005a).** Linguistic sabotage in a context of monolingualism and standardization. In: J. Collins & S. Slembrouck (reds.), *Multilingualism and diasporic populations: spatializing practices, institutional processes, and social hierarchies*. Special issue of *Journal of Language and Communication*, 25, 279-297.
- Jaspers, J. (2005b).** *Tegenwerken, belachelijk doen. Talige sabotage van Marokkaansejongens op een Antwerpse middelbare school. Een sociolinguïstische etnografie*. Brussel: VUBPress.
- Jaspers, J. & F. Brisard (2006).** Verklaringen van substandaardisering. Tussentaal als gesitueerd taalgebruik. *Leuvense Bijdragen* (te verschijnen).
- Kloots, H. (2003).** *Uitspraakonderwijs in het vak Nederlands in Vlaanderen en Nederland op het einde van de twintigste eeuw*. Antwerpen: Universiteit Antwerpen. (Antwerp Papers in Linguistics, 104)
- Labov, W. (1966).** *The social stratification of English in New York city*. Washington DC: Center for Applied Linguistics.
- Lave, J. & E. Wenger (1991).** *Situated learning. Legitimate peripheral participation*. Cambridge: CUP.
- Macbeth, D. (1991).** Teacher authority as practical action. *Linguistics and Education* 3, 281-313.
- McDermott, R., K. Gospodinoff & J. Aron (1978).** Criteria for an ethnographically adequate description of concerted activities and their contexts. *Semiotica* 24, 245-275.
- Meeuwis, M. & F. Brisard (1993).** *Time and the diagnosis of language change*. Antwerpen: Universiteit Antwerpen. (Antwerp Papers in Linguistics, 72)
- Nortier, J. (2001).** *Murks en straattaal. Vriendschap en taalgebruik onder jongeren*. Amsterdam: Prometheus.
- Pels, T. (1991).** *Marokkaanse kleuters en hun culturele kapitaal. Opvoeden en leren in het gezin en op school*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger.
- Pujolar, J. (2001).** *Gender, heteroglossia and power. A sociolinguistic study of youth culture*. Berlin-New York: Mouton de Gruyter.
- Rampton, B. (1995).** *Crossing. Language and ethnicity among adolescents*. London: Longman.

- Rampton, B. (2001a).** Critique in interaction. *Critique of Anthropology* 21, 83-107.
- Rampton, B. (2001b).** Language crossing, cross-talk, and cross-disciplinarity in sociolinguistics. In: N. Coupland, S. Sarangi & C. Candlin (red.), *Sociolinguistics and social theory*. London: Longman, 261-296.
- Rampton, B. (2003).** Hegemony, social class and stylisation. *Pragmatics* 13, 49-83.
- Rampton, B. (2005).** *Language in late modernity. Interaction in an urban school*. Cambridge: CUP. (te verschijnen)
- Sacks, H., E. Schegloff & G. Jefferson (1978).** A simplest systematics for the organization of turn taking for conversation. In: J.N. Schenkein (red.), *Studies in the organization of conversational interaction*. New York: Academic Press, 7-55.
- Schutter, G. De (1998).** Talen, taalgemeenschappen en taalnormen in Vlaams-België. *Verslagen & Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 227-251.
- Silverman D. (1994).** *Interpreting qualitative data. Methods for analysing talk, text and interaction*. London: Sage.
- Stijnen, S. & T. Vallen (1981).** *Dialect als onderwijsprobleem. Een sociolinguïstisch-onderwijskundig onderzoek naar problemen van dialectsprekende kinderen in het basisonderwijs*. 's Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Taeldeman, J. (1993).** Welk Nederlands voor Vlamingen? In: L. De Grauwe & J. De Vos (reds.), *Van sneeuwpoppen tot tasmuurtje, aspecten van de Nederlandse taal- en literatuurstudie* (Spiegel Historiae 33), 9-28.
- Thomason, S.G. & T. Kaufman (1988).** *Language contact, creolization and genetic linguistics*. Berkeley: University of California Press.
- Tilmatine, M. & Y. Suleiman (1996).** Language and identity: the case of the Berbers In: Y. Suleiman (red.), *Language and identity in the Middle East and North Africa*. Surrey: Curzon, 165-180.
- Timmerman, C. (1999).** *Onderwijs maakt het verschil. Socio-culturele praxis en etniciteitsbeleving bij Turkse jonge vrouwen*. Leuven: Acco.
- Trudgill, P. (1986).** *Dialects in contact*. London: Blackwell.
- Vallen, T. & S. Stijnen (1996).** Terug naar Kerkrade. Een zoektocht naar sporen van het Kerkradeproject. In: R. van Hout & J. Kruijssen (red.), *Taalvariëties. Toonzettingen en modulaties op een thema*. Dordrecht: Foris Publications, 239-259.
- Varenne, H. & R. McDermott (1999).** *Successful failure. The school America builds*. Boulder/Oxford: Westview Press.
- Velde, H. Van de (2000).** 100 jaar uitspraak. *Nederlands van Nu* 48, 35-41.
- Velde, H. Van de (2002).** Autochtone taalvariatie in het Vlaamse onderwijs: een vergeten zorg?. In: J. De Caluwe et al. (reds.), 131-142.
- Verschuieren, J. (1999).** *Understanding pragmatics*. London: Edward Arnold.
- Willis, P. (1977).** *Learning to labour. How working class kids get working class jobs*. Farnborough: Saxon House.

Uit de tijdschriften

De rubriek *Uit de tijdschriften* geeft kort weer wat er in andere tijdschriften op het gebied van de taalkunde is verschenen. Momenteel worden in deze rubriek de volgende tijdschriften besproken: *Anéla*, *Neerlandia*, *Neerlandica Extra Muros*, *Ons Erfdeel*, *Onze Taal*, *Over Taal*, *Taal en Tongval*, *TaalActief*, *Taalkundig Bulletin*, *VDW-berichten*. Uitgevers van niet vermelde taalkundige periodieken die hun tijdschrift besproken willen zien, wordt verzocht contact op te nemen met de redacteur van deze rubriek:

Dr. J. Nijen Twilhaar, Oerdijk 35, 7433 AG Schalkhaar, tel.: 0570-608080, e-mail: jnt@telebyte.nl

Neerlandia – Nederlands van Nu

110 (2006), nr. 1

In deze eerste aflevering vinden we onder meer een uitgebreide bijdrage van Willy Van Langendonck over de spelling met hoofdletters. Freek Van de Velde geeft een uitgebreide bespreking van het tweede deel van het *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*. Ook is er een artikel van Siegfried Theissen over samenstellingen met –boer.

Verder zijn er de kleinere artikelen en de bijdragen in de vaste rubrieken.

Nr. 2

In het tweede nummer van dit tijdschrift staat een bijdrage van Henk Heikes over namen in Nederlandse Bijbelvertalingen. De bijdrage van Siegfried Theissen gaat over het Nederlands van het VRT-journaal. Er is een kort artikel van Roger Limbourg over klemtoonafwijkingen bij onze omroepmedia. De etymologische bijdrage van Frans Debrabandere gaat over *zutters* en *schoenmakers*. Ook is er een artikel van Siegfried Theissen over de productiviteit van ‘de moeder van alle...’

Verder zijn er de kleinere artikelen en de bijdragen in de vaste rubrieken.

Neerlandica Extra Muros

44 (2006), nr. 2

In de tweede aflevering van deze jaargang vinden we een artikel van Hugo Ryckeboer over het Nederlands in een stukje van Noord-Frankrijk. Philippe Hiligsmann bespreekt de nieuwe uitgave van Het Groene Boekje en enkele woordenboeken. Joop van der Horst geeft zijn kroniek van de taalkunde 2004-2005.

Verder zijn er boekbesprekingen in de rubriek Besprekingen en aankondigingen.

Ons Erfdeel

49 (2006), nr. 2

In de tweede aflevering van deze jaargang staat onder meer een artikel van Makoto Shimizu over het Nederlands in Japan.

Onze Taal

75 (2006), nr. 4

Het vierde nummer van deze jaargang begint met een bijdrage van Jan Erik Grezel over Nederlands op het vmbo. Felix van de Laar probeert te achterhalen hoe het komt dat de rol van het parlement is uitgespeeld bij spellingkwesties. De derde aflevering van Taal in het werk (Jaap

Uit de tijdschriften

de Jong) is gewijd aan de speechschrijver. De bijdrage van Marc van Oostendorp gaat over Nederlandse conversatielessen als vrijwilligerswerk. Rik Schutz laat zien dat letterlijke vertalingen uit het Engels grappige effecten kunnen hebben. In zijn rubriek Het onderzoek heeft Marc van Oostendorp dit keer aandacht voor het werk van Gertjan Postma.

Daarnaast zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Nr. 5

De vijfde aflevering begint met een bijdrage van Arjen van Veelen over het eind mei te verschijnen *Prisma jongerenwoordenboek*, waarvan al een digitale versie op internet staat. Er is een artikel van Ton den Boom over Gerard Reve als taalverrijker. Jan Erik Grezel heeft in zijn bijdrage aandacht voor het centraal schriftelijk Nederlands. Het artikel van Marc van Oostendorp gaat over het Fries en de Friese beweging in de 21ste eeuw. In haar rubriek Etymologica stelt Nicoline van der Sijs de Nederlandse namen voor dranken aan de orde die in andere talen terecht zijn gekomen. Corrien Blom laat ons in haar bijdrage zien wat de boodschap is van schijnbaar overbodige woorddeeltjes als *na* en *uit* (nachecken, uitprinten).

Daarnaast zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Over Taal

45 (2006), nr. 2

De tweede aflevering van deze jaargang begint met een interview dat Mee-Youn Croche, Anke de Pre en Lieve Stabel hadden met Jürgen Jaspers over het Nederlands van Marokkaanse jongeren. Dat ook in België opgeblazen managementtaal voorkomt laat Hugo Brouckaert in zijn bijdrage zien. Het artikel van Filip Devos gaat over lidwoorden in voorzetselconstructies en de valkuilen die we daarbij ontmoeten. Sara Brouckaert heeft een interview met Cas

Goossens over het Nederlands op de BRT zoals het was en zoals het nu is. De bijdrage van Nele de Wilde gaat over de zichtbaarheid van de vrouw in taal.

Daarnaast zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Taal en Tongval

57 (2006), nr. 1

De eerste aflevering van deze jaargang gaat over grensdialectologisch onderzoek. Het nummer begint met een artikel van Frans Hinskens over dialectgrenzen, taalgrenzen en staatsgrenzen. Ludger Kremer geeft een bibliografisch overzicht van de grensdialectologie tussen Emmerich en Emden. In de bijdrage van Georg Cornelissen komt de grensdialectologie tussen Arnhem en Aken ter sprake. Charlotte Giesbers, Roeland van Hout en Renée van Bezooijen deden onderzoek naar dialectgebruik en attitude in het Kleverlands. Tom F.H. Smits ten slotte maakt methodologische overwegingen bij een socio-dialectologisch onderzoek in West-Münsterland en de Achterhoek.

Ontvangen boeken

Ackema, Peter & Ad Neeleman. *Beyond morphology. Interface conditions on word formation.* Oxford: Oxford University Press, 2004. XII + 306 blz. ISBN 0 19 926728 6. USD 129,95.

Baker, Colin. *Foundations of bilingual education and bilingualism.* Clevedon enz.: Multilingual Matters, 2006. XII + 492 blz. ISBN 1 85359 864 X. BP 19,95.

Beard, Adrian. *Language change.* London enz.: Routledge, 2004. X + 114 blz. ISBN 0 415 32056 9. GBP 9,99.

Boland, Annerieke. *Aspect, tense and modality: theory, typology, acquisition.* Utrecht: LOT, 2006. Volume I: XVI + 250 blz. Volume II: XIV + 393 blz. ISBN 90 76864 92 6. EUR 42,04.

Booij, Geert. *The grammar of words.* Oxford: Oxford University Press, 2005. XIV + 308 blz. ISBN 0 19 928042 8. USD 29,95.

Breitbarth, Anne. *Live fast, die young – the short life of Early Modern German auxiliary ellipsis.* Utrecht: LOT, 2005. VIII + 195 blz. EUR 19,95.

Dalen, Karina van & Marijke Mooijaart. *Nieuw bijbels lexicon.* Amsterdam: Bert Bakker, 2005. 445 blz. ISBN 90 351 2864 8. EUR 19,95.

Downing, Laura J., T.A. Hall & Renate Raf-felsiefen (red.) *Paradigms in phonological theory.* Oxford: Oxford University Press, 2005. X + 349 blz. ISBN 0 19 926770 7. USD 135,00.

Ferraresi, Gisella. *Word order and phrase structure in Gothic.* Leuven: Peeters, 2005. X + 190 blz. ISBN 90 429 1694 X. EUR 65,00.

Groot woordenboek hedendaags Nederlands. Utrecht/Antwerpen: Van Dale. XIV + 1734 blz. ISBN 90 6648 160 9. EUR 82,50.

Hulshof, Hans, Maaïke Rietmeijer & Arie Verhagen. *Taalkunde voor de tweede fase van het vwo.* Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006. 232 blz. ISBN 90 5356 864 6. EUR 29,50.

Jaspers, Danny. *Operators in the lexicon. On the negative logic of natural language.* Utrecht: LOT, 2005. VIII + 255 blz. EUR 28,88.

Johansson, Annika. *Nederländskans komen och svenskans komma. En kontrastiv undersökning.* Stockholm: Stockholms universitet, 2006. 187 blz. ISBN 91 85445 24 X.

Koornwinder, Oele. *Morfologische aspecten van het ideale woordenboek. Een theoretische en empirische studie naar de lexicale samenhang van het Nederlands ten behoeve van een morfologische kennisbank.* Utrecht: LOT, 2005. XVI + 303 blz. EUR 26,99.

Mel'čuk, Igor. *Aspects of the theory of morphology.* Berlin enz.: Mouton de Gruyter, 2006. XVI + 616 blz. ISBN 3 11 017711 0. EUR 158,00.

Niewold, Ćeske. *Spontaan herstel van afasie in en na de acute fase.* Utrecht: LOT, 2006. XII + 209 blz. ISBN 90 76864 95 0. EUR 22,88.